

NİŞ MUHACİRLERİ (1860-1900)

NİŞ IMMIGRANTS (1860-1900)

Ozan ÇEKMEZ*

Öz

Sırbistan ve Sırp tarihi, Türk tarihçiliğinde yeni yeni yer bulmakta olan konu başlıkları arasındadır. Sırbistan'ın en büyük şehirlerinden birisi olan Niş ise Türk tarihçiliğinde yeterince çalışılmamıştır. Niş, daha çok son dönem Osmanlı tarihinin öne çıkan simalarından biri olan Mithat Paşa ve onun bölgedeki faaliyetleri üzerinden bilinmektedir. Balkan muhacirlerine yönelik birçok çalışma yapılmakla birlikte Niş muhacirlerine yönelik akademik bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. İşte bu durum, Niş ve Niş muhacirlerine yönelik bir çalışmanın yapılmasına imkân tanımaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden kaynak taramanın kullanıldığı bu çalışmada Niş muhacirleri farklı açılardan ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışma; Niş tarihi, askerî mağlubiyetler neticesinde kuzeyden Niş'e gerçekleşen göçler ve iskânlar, Niş'ten Anadolu ve farklı coğrafyalara göç eden muhacirler, muhacirlerin karşılaştıkları zorluklar, kurulan muhacirin komisyonları ve muhacirlere yapılan yardımlar gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir. Osmanlı arşivinin kıymetli belgeleriyle Türk tarihçiliğinde çok fazla kullanılmayan Sırpça kaynakların kullanılarak Niş muhacirlerinin inceleneceği bu çalışmanın Niş'e yönelik yapılacak akademik çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Niş, Sırbistan, Mithat Paşa, muhacir, iskân, göç

Abstract

History of Serbia and Serbian people is a topic hardly discussed in modern Turkish historiography. Similarly, on the micro-level the history of the city of Nis has not been thoroughly studied so far, except for in the context of Mithat Pasha's term as the governor of the region. Although it was a city from which numerous Muslim immigrants had to flee during, the history of the immigrants of Nis is not sufficiently discussed. All these warrants a study of Nis and immigration from Nis. In this study we will approach to the history of Nis immigrants based on a number of sources. These include emigration and settlement in Nis from the northern regions as a result of rapid military setback in those regions, later immigration from Nis to Anatolia and other regions, the harsh conditions that the immigrants had to endure, and the activities of special commissions for the settlement and aid to the immigrants. In addition to Ottoman archival sources we peruse Serbian sources as well.

Keywords: Nis, Serbia, Mithat Pasha, emigrant, settlement, migration

* Dr., Tarih Öğretmeni, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul / Türkiye, ozancekmez@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3528-3162

Giriş

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi gelişmelere bağlı olarak Niş'e gelen ve yine aynı saiklerden ötürü bölgeden ayrılan Müslüman muhacirler incelenecektir. İlk olarak kuruluşundan 1878'e kadar Niş tarihi ve bu zaman diliminde yaşanan gelişmeler üzerinde durulacaktır. Daha sonra Osmanlı ve Sırp kaynakları ışığında Kırım, Kafkasya ve Belgrad'dan Niş'e gelen muhacirler ve 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) hemen sonra Niş'ten başka yerlere göç edenler üzerinde durulacaktır. Ayrıca Niş'ten göç eden muhacirlerle ilgili "göç edilen bölgeler, muhacirlere yönelik yardımlar, muhacirlerin istihdamı ve tazminat meselesi" gibi başlıklar makalede üzerinde durulacak diğer konu başlıklarıdır.

Bu makale, Niş muhacirlerini konu edinen ilk çalışmalardan biri olma özelliği taşımaktadır. Niş muhacirlerine yönelik Osmanlı arşivinde birçok belge bulunmakla birlikte bu belgeler özellikle Niş'ten ayrılan muhacirler üzerinde yoğunluk kazanmıştır. Kaynak tarama yönteminin kullanıldığı makalede birkaç Osmanlı arşiv tasnif kodu öne çıkmaktadır. Bunlar; *DH MKT* (Dahiliye Nezareti, Mektûbî Kalemi), *A.MKT.MHM* (Sadaret, Mühimme Kalemi), *MVL* (Meclis-i Vâlâ) ve *HR.TH* (Hariciye Nezareti, Tahrirat) gibi tasniflerdir. Keza kullanılan Sırp kaynakları daha çok Niş tarihi ve Niş'te kalan Müslüman gruplarla ilgili özellikle *tazminat meselesi* gibi tartışmalı konularda bilgi vermektedir. Bununla birlikte Osmanlı arşiv kaynaklarıyla Sırp kaynaklarının birlikte kullanımı çalışmayı özgün kılmaktadır.

Niş, Türk tarihi çalışmalarında son derece bakir bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şehir hakkında Türk tarihçiler arasında bilinen en önemli bilgilerden biri, Mithat Paşa'nın Niş Valiliği sırasındaki bir dizi faaliyetidir. Yine de konuyla ilgili belli başlı tezler bulunmaktadır: Bekir Koç'un "Mithat Paşa (1822-1884)" başlıklı doktora tezi, Niş üzerine müstakil bir çalışma olmamakla birlikte Mithat Paşa'nın Niş valiliğinden kısmen bahsetmektedir. Mead Osmani'nin "Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)" isimli doktora tezi 19. Yüzyıl Niş şehri ile ilgili genel bilgiler vermekte olup Niş muhacirlerine dair verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. İlker Alptekin'in hazırladığı "Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)" isimli yüksek lisans tezi önceki tezlere göre daha detaylıdır. Çalışmada Osmanlı arşiv kaynakları yoğun bir şekilde kullanılarak Midhat Paşa'nın görev süresince Niş'te yapılan yenilikler detaylıca bahsedilmiştir. Ayrıca Belgrad ve Rusya üzerinden Niş'e göç eden muhacirler, muhacirlerin iskânı ve muhacirlerin yaşadıkları çeşitli zorluklar bu çalışmada bahsedilen diğer konular arasında yer almaktadır.¹

Sırbistan'da ise Osmanlı kaynaklarının derinlikli incelenmesiyle hazırlanmış tarih araştırmaları pek fazla değildir. Bu sebeple Nişli tarihçi Dr. Milan Randjelović'le yapılan akademik iş birliği

1 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011; Mead Osmani, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018; Bekir Koç, *Mithat Paşa (1822-1884)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

ve Türk tarihçiliğinde Niş'e yönelik çalışmaların az olması, böyle bir makalenin inşasına imkân tanımıştır.

1. Başlangıçtan 1878'e Niş Tarihine Kısa Bir Bakış

Sırbistan'ın güneydoğusunda yer alan ve Bulgaristan'a oldukça yakın bir şehir olan Niş'in kuruluşu oldukça eskilere dayanmaktadır. Konum itibarıyla kilit bir noktada bulunan Niş, Balkan topografyasında önemli geçiş güzergâhları üzerinde yer almaktadır. İstanbul'un kurucusu Büyük Konstantin'in doğduğu şehir olan Niş, etrafındaki mümbit tarım arazileriyle cazibesini yüzyıllar boyunca devam ettirmiş ve Balkanlar'ın gözde merkezleri arasında yer almıştır.²

Roma Dönemi'nde bölgede inşa edilen Naissus Kalesi ile Niş'in tarih sahnesine çıktığı belirtilmektedir. Büyük Konstantin tarafından tahkim edilen Niş, İmparator Tiberius tarafından önemli bir merkez haline getirilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi kriz ve çatışmalar Niş'i doğrudan etkilemiştir. Niş'i de kapsayan büyük bir Roma şehri (Moesia Superior), imparatorluğun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'ya bağlanmıştır. Ayrıca bu kasvetli ortamda Naissus, Hun (441) ve Got (471) saldırılarından nasibini almış ve büyük bir yıkıma maruz kalmıştır.

4-12. yüzyıllar arasında Bizans hâkimiyetinde kalan³ Niş, konumu dikkate alındığında önemli bir ticari, askerî ve idari merkezdi. Fakat 6-7. yüzyıllarda Balkan coğrafyasına yönelik Slav istilası başlamıştı. Slav kabilelerinin bölgeyi istilası ile Niş tekrardan tahrip edilmiş ve Slavların yerel kabileleri asimile etmesi sonrası Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti tedricen zayıflamıştı. Bizans'ın bölgedeki hissedilir zayıflığı Sırp'ların çıkarlarına hizmet eden bir gelişme olmuş ve 1183'te Sırp Prensi Stefan Nemanya, Macarların desteğiyle şehri Bizans'tan almıştır. Bu şekilde şehirde yaklaşık 300 yıl devam edecek Sırp hâkimiyeti başlamıştır.⁴

Böylesi bir dönemde Niş, kimi zaman Bulgarların ve kimi zaman da Bizans ve Osmanlı'nın eline geçse de klasik bir Orta Çağ idari merkezi özelliğini korumuştur. Niş'te Sırp'ların gücünde zamanla sarsıntılar yaşanmıştır. Şöyle ki; Sırp Kralı Stefan Dušan ve oğlu Uroş'un ölümü sonrasında Sırp toprak sahipleri arasında güç savaşları başlamış ve Niş bu çatışma ikliminde zarar görmüştür. 1372 tarihinde ise şehir Sırp Dükü Lazar Grebliyanoviç'in hâkimiyetine girmiştir.⁵

Niş'in konum itibarıyla Balkanlarda önemli bir mevkiye bulunması, bölgeye yeni ayak basmış Osmanlılar için şehrin fethini vazgeçilmez hale getirmiştir.

Sırp Dükü Lazar'a karşı I. Murad döneminde yoğun mücadeleler başlamıştır. Bu savaşların başlamasında Osmanlı "haraçgözer"i olan Lazar'ın tutum değişikliği etkili olmuştur. Osmanlı ise bu politika değişikliği sonrasında harekete geçerek, Lazar'ın topraklarını ele geçirmek amacıyla

2 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 10.

3 7. ve 9. yüzyılda bölgede Bulgar Devleti egemenliği bulunmaktadır.

4 Jovanka Kalić-Mijušković, "Srbija i Niš", *Istorija Niša*, I (1983), s. 93; Machiel Kiel, "Niš", *DIA*, XXXIII (2007), s. 147.

5 Jovanka Kalić, "Niš u srednjem veku", *Institut D'Historie Revue Historique*, XXXI (1984), s. 30.

Niş ve etrafındaki yollara saldırı düzenlemiştir. Mücadeleler sırasında her ne kadar Ploşnik yenilgisi yaşansa da Niş Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiştir.⁶ Bu şekilde Osmanlı Devleti ilk kez Morava Nehri kıyılarına ulaşmış ve Sırlarla Bulgarlar arasına set çekmiştir.⁷

Osmanlı'nın Fetret Devri karışıklıklarını Sırlar kendi lehine çevirmiş ve Lazar'ın oğlu Stefan Lazareviç Niş'i ele geçirmiştir. 1421'de II. Murat'ın tahta çıkışıyla savaşlar kaldığı yerden devam etmiş ve yeni Sırp Despotu Brankoviç ile 1427'de yapılan bir antlaşmayla şehir tekrar Osmanlılara geçmiştir.⁸ Sonrasında Hunyadi Yanoş, Brankoviç ve Vladislav'ın başını çektiği birleşik Haçlı ordusu 1443'te şehri yakmış, Edirne-Segedin Antlaşması'yla bir kez daha Sırların eline geçtiyse de 1456'da Brankoviç'in ölümüyle Niş kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁹

Niş'te Osmanlı hâkimiyetinin kesinleşmesi, şehirde Türk ve Müslüman kimliğinin tesisine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda şehirde Müslüman nüfusu artmış ve Türk-İslam kimliğini yansıtan farklı türde birçok mimari eser inşa edilmiştir. Şehirde inşa edilen tekke, çarşı, cami, kervansaray, mahalle ve vakıflarla¹⁰ Niş kısa sürede klasik Osmanlı şehirlerinin temel özelliklerine sahip olmuştur. Ayrıca 1500'lerin sonunda Yahudilerin bölgeye gelişi şehrin ekonomisine katkı sağlamıştır.

Niş, Osmanlı Devleti'nin kesin hâkimiyetinden 1878'de şehrin kaybedilişine kadar yaşanan iki büyük savaşta Avusturyalılar tarafından kısa süreliğine ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki 1683-1699 Kutsal İttifak Savaşları sırasında yaşanmıştır. 1689 yılında Sırp topraklarına kadar gelen Avusturya askerleri, Arnavut askerlerin kaçması yüzünden Niş'i kolayca ele geçirmiştir. Bu durum Sofya'da bulunan Sultan II. Süleyman'ın güvenliğini tehlikeye atmış ve padişah Edirne'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Yaklaşık bir yıl (24 Eylül 1689-10 Eylül 1690) süren Avusturya işgalini Fazıl Mustafa Paşa sonlandırmıştır.¹¹

Kutsal İttifak Savaşları'nın oluşturduğu kaotik atmosfer, başkentte şok etkisi yarattığı gibi Niş'in tahkimini de gündeme getirmiştir. Nitekim yapılan düzenlemelerle Niş, büyük yeniçeri garnizonlarından oluşan askerî bir merkez haline gelmiştir. Özellikle 1715-1718 Savaşları sonrasında imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla Niş artık sınır şehri olmuş ve etrafı surlarla

6 İsmail Hami Danişmentli şehrin 1375-1376 tarihinde alındığını söylese de gerek Sırp gerekse Türk kaynaklar 1386 yılında hemfikirlerdir.

7 İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 57-58; Machiel Kiel, "Niş" s. 147; Mehmet İnbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, IX (2002), s. 282.

8 Momčilo Spremić, *Prekinuti uspon. Srpske Zemlje u Poznom Srednjem Veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrad 2007, s. 113.

9 İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 209; Machiel Kiel, "Niş", s. 147.

10 Milan Vlayinac, *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-55*, XXI (1927), s. 12; Dušana Boyanic, "Gradske četvrti i znamenite gradevine", *Istorija Niša*, I (1983), s. 130.

11 Radmila Tričković, "Austrijanci u Nišu", *Istorija Niša*, I (1983), s. 201; Machiel Kiel, "Niş", s. 148; İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 469.

çevrilmiştir. Bu sayede Niş Kalesi 22 hektarlık alanıyla Belgrad-İstanbul güzergâhındaki en büyük kalelerden biri olmuştur.¹²

1737-1739 Savaşı'nda Avusturya tarafından işgal edilen şehir, kısa süre içerisinde Hafız Ahmet Paşa tarafından geri alınmıştır. Buna oldukça sevinen padişah I.Mahmut, Hafız Paşa'yı Niş muhafızlığına getirerek onu para ve *hilat* ile ödüllendirmiştir.¹³

İki büyük Sırp İsyanı (1804-1813 ve 1815-1817), diğer yerlerde olduğu gibi Niş'te de bir takım isyan hareketlerine neden olmuştur. Bu isyanlar kimi zaman şehirde Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüşürken kimi zaman da Niş haricindeki Sırp'ların şehirdeki Sırp'ları kışkırtması ve onların da topraklarını terk etmesi şeklinde zuhur etmiştir. Bunların sonucunda isyanları bastırması için Ahmet Hurşit Paşa görevlendirilmiş ve o da sert bir şekilde bölgedeki isyanları bastırmıştır. Hurşit Paşa, bu süreçte hesapsız kelleler aldığı¹⁴ ve yaklaşık 2.000 kesilmiş Sırp kulağını İstanbul'a gönderdiğini¹⁵ belirtmiştir.

19. yüzyılda şehirdeki Hıristiyan nüfusun demografik ve ekonomik açıdan gelişim kaydettiği, yarı bağımsız çiftçi ya da tüccar olmaya başladıkları ve Sırp esnaf sayısının iyice arttığı görülmektedir. Bu durum bölgedeki Müslüman ahalinin fakirleştiğinin ve güç kaybetmeye başladığının açık göstergesidir. Keza 1839 ve 1856 hattı hümayunlarının yarattığı görece "eşitlikçi" ortama Müslüman ahalinin tepkisi, Sırp ve Arnavut haydutların baskınları ve vergi sistemiyle çiftlik sisteminde bazı yolsuzluklar gibi birçok olay, bölgede ıslahat hareketlerine girişilmesi gerektiğinin en ciddi ve somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esasında Babıâli, Niş ve çevresinde ıslahatların gerekliliğini çok önceden farkına vararak Rıza Paşa'yı 1850'de bölgeye göndermişti. Daha sonra İstanbul'da komisyon kurularak Niş ve çevresindeki karışıklıkların sebepleri araştırılmaya başlanmıştır. Yapılan soruşturma sonucuna göre bölgedeki sorunların ardında Rusya, komitacılar, şehirdeki mali ve idari sorunlar ile çeşitli suiistimler vardı. Ayrıca "gospodar" adlı toprak ağalarının halka yönelik zulümleri de problemlerin oluşmasında etkili olmuştu. Bu problemler Zeynelabidin Paşa'nın Niş idaresinde iyice belirgin bir hal almış ve Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Rumeli'de Hıristiyanlara zulüm yapıldığı yönündeki Rus iddiasını araştırmak üzere 1860'ta *Rumeli Teftişi*'ne çıkmıştır. Teftiş sırasında, Ahmet Cevdet Paşa'nın aktardıklarına göre Niş'te rüşvet ve kötü idare oldukça yaygındı. Bölgenin gergin yapısı ve olası bir isyan durumunu tahlil eden Kıbrıslı Mehmet, kişisel düşmanlığını bir köşeye bırakarak Mithat Paşa'nın Niş Valiliğine getirilmesine karar verdi. 1861'de Niş Valiliğine atanan Mithat Paşa'nın faaliyetlerine değinilmeyecektir; ancak göreve

12 Borislav Andreyević, *Spomenici Niša: zaštićena kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*, Prosveta, Niş 1996, s. 62.

13 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 7.

14 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) *Hattı Hümayun (HAT)* nr. 519/25377 H (Hicri) 16-04-1224, M (Miladi) 31-05-1809. Sırp kaynakları bu süreçte Çegar (1809) isminde bir savaş yapılarak Hurşit Ahmet Paşa'nın birçok Sırp asiye öldürdüğünü ve hatta "ibret" olması için öldürülen kişilerin kafataslarından kelle kulesi yapıldığını söylemektedir. Hatta bununla ilgili Niş'te Kelle Kulesi/ Skull Tower dahi bulunmaktadır; fakat Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır.

15 BOA *HAT*, nr. 1132/45110, H 29-12-1224, M 4-2-1810.

başladığında yapmış olduğu şu tespitler bölgede yaşanan sorunların temelinde nelerin olduğunu açıkça göstermektedir: Güvenlik kaygısı, ağır vergiler, çiftçilerin gospodarlara olan borçları, halka kötü muamele vb.¹⁶

93 Harbi öncesi ve sonrasında yaşananlar, Balkanlar’da Osmanlı Devleti’ne büyük kayıplar getirmişti. Bu durum Niş için de geçerlidir. Sırplar, 1876 Haziran’ında birkaç koldan Osmanlı Devleti’ne saldırmıştı. Saldırılan yerler arasında Niş de bulunmaktaydı. Netice olarak yapılan mücadelede Sırplar Niş’i alamamıştır; ancak 93 Harbi başladığı sırada Niş’i almak için Osmanlı kuvvetleriyle mücadeleye girişmiştir. Osmanlı birliklerinin büyük bir kısmı Plevne’ye destek için gidince Sırp birlikleri 7 haftalık kuşatma sonrası şehri 1877’nin sonlarında zapt etmiş ve 1878 Berlin Antlaşması’yla Osmanlı Devleti Niş’i resmen kaybetmiştir.¹⁷

2. Muhacirler ve Muhacirin Komisyonları

Nedim İpek’in ifadesiyle göç “... En geniş anlamıyla, şahısların hayatının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere tamamen veya geçici bir süre için bir iskan ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir.”¹⁸ Göç anlamındaki “muhacerat” ve göç eden anlamındaki “muhacir” kelimeleri yenilgilerin şiddetlendiği 19. yüzyılda Osmanlı kaynaklarında oldukça fazla yer bulmuştur. Savaş sırasında veya sonrasında Müslümanlar, geleceklerini “vatan-ı asli”lerinde sürdüremeyecekleri kanaatine ulaştıkları anda göç dalgası başlamış ve kısa süre içerisinde bu dalganın boyutu ve sürekliliği tahmin edilemez boyutlara ulaşmıştır. Özellikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi, Balkanlardaki Müslüman göç hareketlerini ateşleyen iki ana akım savaştır. Bu savaşlar sonucunda Karadeniz’in kuzeyi ve Kafkasya’dan Balkan coğrafyasına yoğun miktarda Müslüman göçü yaşandığı gibi bir o kadar Müslüman da Balkanlardan Anadolu’ya göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁹

Osmanlı Devleti, çığ gibi büyüyen göçlere karşı hazır olmamakla birlikte, göçlerin yoğunluğuna göre değişik tedbirler almıştır. Bunların başında Muhacirin Komisyonu’nun kurulması gelmektedir. Bu komisyon, muhacirlerin her türlü işleriyle uğraşmak için 1860’ta kurulmuştur. Bu doğrultuda iskân işlerinin daha verimli bir düzlemde sürdürülebilmesi için muhacir giriş yerleri olan vilayet ve limanlara iskân memurları gönderilmiştir. Ancak muhacir işleri her zaman suhuletle halledilememektedir. Muhacirlerin gelişi, yeni sorunlara gebe

16 İlker Alptekin, Mithat Paşa’nın Niş Valiliği (1861-1864), s. 9; Kemal Çiçek, “Mehmet Emin Paşa” *DİA*, XXVIII (2003), s. 464; Bekir Koç, *Mithat Paşa (1822-1884)*, s. 13-15.

17 BOA Yıldız, *Esas Evrakı* (Y.EE). nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-10-1879; İlker Alptekin, *Mithat Paşa’nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 8; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 736, 745; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 16-22, 52.

18 Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

19 Abdullah Saydam, “Muhacir”, *DİA*, Ek-2 (2016), s. 288; Derya Derin Paşaoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı”, *History Studies International Journal of History*, Vol 5, Issue 2, [A Tribute To Prof. Dr. Halil İnalcık], (Mart 2013), s. 349; Ahmet Halaçoğlu, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, *Türkler*, C 13, (2002), s. 1598-1600.

toplumsal bir yapı oluşmasına neden olmakta, bu durum ise bölgeye müfettişlerin atanmasını hızlandırmaktaydı.²⁰

1865'te Muhacirin Komisyonu, işlerinin azalması nedeniyle tasfiye edilmiştir; ancak 93 Harbi'nin ağır sonuçları hacimli muhacir grubunun güneye göçüne sebep olmuş, bu durum 1877'de Muhacirin Komisyonu'nun yeniden kurulmasına neden olmuştur. Komisyonun görevleri; muhacirler için iskân yerlerini tespit etmek, muhacirlere hane, zirai alet, tohum ve hayvan temin etmek, yevmiye vermek, yardımları muhacirlere ulaştırmak vb.dir.²¹

Tüm bu bilgiler ışığında Niş ve Niş'e bağlı kazalarda çift yönlü bir göç trafiğinden bahsedilebilir: 1862 Belgrad Hadisesi ve Ruslarla 93 Harbine kadar yapılan savaşlar sonrasında Niş'e yoğun miktarda göç gerçekleşmiş, 93 Harbinden sonra ise Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Niş'ten güneye, Osmanlı topraklarına muhacir göçü başlamıştır. 1850'lerden 1878'e kadar muhacirlerin Balkanlardaki önemli toplanma merkezlerinden biri olan Niş, 1878'den sonra artık muhacirlerin göç ettiği ve Müslüman nüfusun peyderpey azaldığı bir şehir haline gelmiştir. İlgili komisyonlar da bu doğrultuda faaliyet göstermişlerdir.

3. Niş'e Gelen Muhacirler

Niş'e gelen muhacirler ekseriyetle Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki Rusya Müslümanları genel başlığıyla adlandırılabilir. İçlerinde Türkler olduğu kadar farklı milletlere mensup Müslümanlar da mevcuttu. İkinci kafiye, 1862'nin sonlarına doğru gelmeye başlayan ve sayıca Rusya muhacirlerinden daha fazla olan Belgrad muhacirleridir.

Gelen muhacirlerin çoğu oldukça fakir olup bu kişilere gerek aynı gerekse nakdi birçok yardım yapılmıştır. Bu yardımlar padişah tarafından ve merkezi hazineden yapıldığı gibi Niş ve civarındaki yerleşim yerlerinden de sağlanmıştır. Muhacirlere ayrıca ev, arsa ve zirai aletler verilerek geçimlerini temin etmeleri ve tarımsal ekonominin güçlenmesi amaçlanmıştır.

Osmanlı ekonomisinin zor dönemlerinde yaşanan bu gelişmeler hiç şüphesiz merkezi hazineyi de zorlamış, bu sebeple muhacir masrafları mümkün olduğu ölçüde asgari seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Hatta muhacir masraflarının çoğu zaman yerel yönetim tarafından karşılanması kararı alınmıştır. Ancak yine de Osmanlı Devleti'nin muhacirlere bakışı –tüm bu olumsuzluklara rağmen– temelde değişmemiş ve her türlü kolaylığın sağlanarak gerekli yardımların yapılmasına özen gösterilmiştir.

Muhacirlerin iskânı için bölgede bir iskân memurunun varlığı kanunen gerekli ve zorunluydu. Bu iş için görevli kişi ise Nusret Bey'di.²² Nusret Bey'den bahseden belgenin 1861 tarihli olması, Belgrad muhacirleri öncesinde Niş'te de geniş çaplı göç hareketleri olduğunu doğrulamaktadır.

20 Abdullah Saydam, "Muhacir", s. 289.

21 Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 harbi Sürecinde Osmanlı memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 41, (2009), s. 217.

22 BOA *Sadaret, Umum Vilayat Evrakı* (A.MKT.UM), nr. 460/85, H 27-08-1277, M 10-03-1861.

İlk etapta muhacirler Niş şehir merkezine yerleştirilmiş ve buralarda muhacir mahalleleri kurulmuştur. Daha sonra gelenler ise Niş etrafındaki mezralara²³, köylere, şehre bağlı diğer yerlere (Şehirköy, Ürgüp, İvranya, Leskovaç) yerleştirilmiştir.

Niş'e muhacir göçü, şehrin büyümesi ve genişlemesinde hiç şüphesiz etkili olmuştur. Bu durum şehirde konut ihtiyacını astronomik ölçüde artırmıştır. Hatta bu durum yetkililerce "ihtiyacat-ı asliye" olarak görülmekteydi. Bazı muhacirler bu süreçte çiftlik arazilerine ruhsatsız ev ve dükkân yapımına dahi girişmişlerdir. Evler kimi zaman miri arazi üzerine inşa edilirken kimi zaman da satın alınan mülki arazilere inşa edilmiştir: 1862 tarihli bir belge, Niş'te Mehmet Paşa Camii civarında biri Müslüman biri de Hıristiyan olmak üzere iki mahalle kurulmasına karar verildiğinden bahsetmektedir. Bunun için yaklaşık 500 dönümlük miri arazi tahsis edilmiştir.²⁴

Bu süreçte iskân zorlukları içerisinde devam etmiş ve uzunca bir süre Osmanlı idaresini meşgul etmiştir. 1861'de Nusret Bey'e gönderilen bir telgrafnamede Niş'in muhacir iskânına müsait olmadığı ifade edilmiştir. Bu ifadenin ne amaçla söylendiği kaynaklara yansımamakla birlikte, Kuzey Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinden gelen Rusya muhacirleriyle Niş'in demografik doluluğa ulaştığı fikri üzerinde durulabilir. Üç yıl sonrasına ait bir başka belgede ise yaklaşık 60.000 muhacirin Niş, Vidin, Sofya, Kosova, Vasovik, İştıp ve Rahova taraflarına sevk edildiği belirtilip, bundan sonra gelecek muhacirlerin başka yerlere gönderileceği ifadesi yer almaktadır.²⁵ Bahsedilen yerlerin muhacir göçüne kapalı olduğu bilgisi, Niş bölgesinin demografik doluluğa ulaştığını göstermektedir. Fakat iskân işleri bu tarihten sonra da devam edecek ve ciddi bir sorun olarak 93 Harbi yıllarına kadar sürecektir.

3.1. Rusya Muhacirleri

19. yüzyılda Rusya'yla yapılan savaşlar, savaş bölgesindeki muhacirlerin Osmanlı coğrafyasına göçünü zorunlu kılmıştır. Özellikle Kırım Savaşı ve sonrasında akdedilen Paris Barış Antlaşması, göçlerde adeta kırılma noktasıdır. Göçlerin Balkan coğrafyasında görüldüğü yerlerden birisi de Niş'tir. 1860'tan itibaren²⁶ Nogay, Çerkes, Kırım gibi farklı isimlerle Rusya muhacirlerinin Niş ve Niş'e bağlı yerlere geldiği kaynaklara yansımıştır.²⁷

Rusya muhacirleri Niş ve Niş'e bağlı kazalara iskân edilmiştir fakat sayılarının hızlı artışı arazilerin yetersizliğine ve yeni arazi taleplerine neden olmaktadır. Ayrıca iskân bölgelerinde karşılaştıkları coğrafi zorluklar da yeni arazi taleplerini gündeme getirmiştir. Örneğin; ilk başta İvranya'da bir bölgeye iskân edilen Nogay muhacirlerinin iskân mahalli 1864'te değiştirilmiştir. Bunun nedeni,

23 BOA *A.MKT.UM*, nr. 572/21, H 17-02-1278, M 24-08-1861.

24 BOA *İrade, Meclisi Vala* (İ.MVL), nr. 470/21289, H 27-01-1279, M 25-07-1862.

25 BOA *Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM) nr. 305/94, H 10-02-1281, M 15-07-1864.

26 İlker Alptekin tez çalışmasında, Niş'e Rusya Müslümanlarının Mithat Paşa'nın Niş Valiliği'nin ilk aylarında geldiğini söylese de bu konuda tespit edebildiğimiz en eski Osmanlı kaynağı 1860 yılı Temmuz ayını işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bk. BOA *A.MKT.MHM*, nr. 182/2, H 12-10-1276, M 03-07-1860. Ancak Mithat Paşa'nın Niş Valiliği yıllarında büyük bir muhacir kitlesinin geldiği söylenebilir.

27 Vahit Cemil Urhan, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C 85, S 304 (2021), s. 997-998.

bölgenin dağlık ve ormanlık olmasıdır. Bu yüzden Niş ile Şehirköy arasında Topolince adlı mevkie muhacirler nakledilmişlerdir. Burada onlar için 25 ev ve bir de mescit yapılmıştır.²⁸

Aynı yılın ilk ayında Osmanlı Hükümeti, Niş yöneticilerine, “Osmanlı ülkesine yaklaşık 50.000 muhacir gelecek, bunun ne kadarını karşılayabilirsiniz?” mealinde soru sorduğunda, cevap olarak Niş ve civarındaki yerleşim yerlerinin tarım ve nüfus açısından dolu olduğu ifade edilmiştir. Ancak tam olarak burada karşımıza *Müslüman-Hıristiyan Nüfusu Dengeleme Siyaseti* ortaya çıkmaktadır. Niş Meclisinden Sadaret’e hitaben kaleme alınan bu belgede Müslüman nüfus artışının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda Niş haricinde tarıma uygun yerlerde 25-30 ev, Morave nehri kenarında 50-60 hanelik bir köy yapılabileceği ve Topolince civarına ek 20-30 muhacir evi inşa edilebileceği belirtilmiştir. Sonuç olarak 400-500 kişilik bir grubun iskân edilebileceği vurgulanmıştır.²⁹ Belgrad muhacirlerinin gelmeye başladığı 1862’den sonra Niş ve çevresindeki yerler dolmuştu ancak Müslüman nüfus artışını bölgede muhacir nüfusuyla sağlamak isteyen Osmanlı Devleti; nehir kenarı, harap ve boş arazileri iskân yeri olarak kullanmış, bu konuda adeta kılı kırk yarararak hareket etmiştir.

Çerkes muhacirlerin iskânı bir sorun olarak yaklaşık 10 yıl daha devam etmiştir. Rus baskı ve zulümleri karşısında bölgeye göç eden Çerkesler Niş ve çevresine iskân edilmiştir. 1864’te 2.000 Çerkes’in Niş’e ulaştığı bildirilmekteydi. Yine aynı yıla ait gazete haberinde, 12.000 civarındaki Çerkes’in Niş ve Sofya sancaklarına iskân edildiği belirtilmekteydi; ancak bölgenin meskûn muhacirlerle adeta dolup taşması üzerine bazı Çerkesler Niş’e iskân edilememiştir. 1874’te Osmanlı hükümeti, hâlâ iskân edilemeyen muhacirlerin var olduğu iddiası üzerine Prizren vilayetine talimat göndererek iskânın yapılmasını emretmiştir. Cevap olarak, Niş’te misafir konumunda iki kişinin olduğu ve bunlardan birinin Çerkes bir şahıs diğeri de Davut adlı kişi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca muhacirler, o yıllarda bin bir zorlukla bulunan evlere yerleştirilmelerine rağmen bir evde ortalama 8-10 kişi kalmaktaydı. Bu durum hem evin hem de kendilerine tahsis edilen arazilerin yeterli gelmemesine neden olmuştur. Bu yüzden Niş’e bağlı Şehirköy, Ürgüp ve Kurşunlu bölgelerinde arazi, hane, odun ve zirai alet sıkıntısı baş göstermiştir. Keza Şehirköy’de iskân edilemeyen 162 kişi ve Niş’te Çerkeslerden oluşan Meramor köyünde toprağı yetersiz ahali için 72 dönümlük yeni bir arazi alımı gerçekleşmiştir.³⁰

Rusya muhacirlerine gerek aynı gerekse nakdi birçok yardım yapılmıştır. Onlara tohumluk ve yemeklik zahire³¹, tarımda kullanmaları için öküz³², tarım arazisi ve zirai alet³³ gibi aynı yardımlar yanında yevmiye ve iane gibi nakdi yardımlar da yapılmıştır. Yapılan nakdi yardımlar

28 BOA *Meclisi Vala* (MVL), nr. 975/6, H 26-07-1280, M 06 – 01 – 1864; *A.MKT.MHM.* nr. 292/27 H 03-09-1280 M 11-02-1864.

29 BOA *A.MKT.MHM.*, nr. 292/27.

30 BOA *Şurayı Devlet* (ŞD), nr. 1998/33, H 25-04-1291, M 11-06-1874; *ŞD*, nr. 2082/40, H 23-10-1292, M 22-11-1875; *A.MKT.MHM.*, nr. 478/9, H 17-04-1292, M 23-05-1875; Vahit Cemil Urhan, “Kosova’ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)”, s. 1000, 1004.

31 BOA *MVL*, nr. 975/6, H 26-07-1280, M 6-1-1864.

32 BOA *MVL*, nr. 983/66, H 19-10-1280, M 28-3-1864.

33 BOA *A.MKT.MHM.*, nr. 478/9.

gerek Niş gerekse Niş'e komşu yerleşim yerlerinden gerçekleşmiştir. Örneğin; 1860'ta Niş, Ürgüp ve Şehirköy'den 9.294 kuruş³⁴ ve Berkofça'dan da 2121 kuruş iane³⁵ verilmiştir.

Rusya muhacirleri hakkında birtakım olumsuz gelişmeler de yaşanmış ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunların başında ise dedikodular gelmektedir. Mithat Paşa'nın Niş Valiliği'nin ilk yıllarında şehre gelen Rusya muhacirleri, Mithat Paşa'ya yönelik olası bir manipülasyon için adeta araç olarak kullanılmıştır. 1861'deki bir rivayete göre; Rus saldırıları sonrası Osmanlı ülkesine sığınan muhacirler geri dönecektir. Mithat Paşa bu iddiayı kesin bir dille tektzip ederek Niş eyaletinde olup da şimdiye kadar yabancı ülkeye göçen veya hicret arzusunda olan kimsenin ortaya çıkmadığını ifade etmiştir.³⁶

Bu dönemde, güneydeki bir yerleşim yerinden (Vulçitrın-Kosova) Niş'e muhacir firarı da söz konusudur. 900 Vulçitrınlı Çerkes muhacir kendilerine kötü davranıldığı iddiasıyla ve fakirliklerini gerekçe göstererek daha verimli bir yer olan Niş'e göç etmişlerdir. Meramor bölgesine kadar gelen silahlı Çerkeslerin yoğun ikna çabaları sonrasında tavırlarında yumuşama olmuş ve bu sırada Vulçitrın'dan gelen bir memurun "Arazileriniz tekrardan düzenlenecek ve iskân edileceksiniz." ifadesi sonrasında silahlarını teslim edip Vulçitrın'a geri dönmüşlerdir. 1867 yılında yaşanan bu olayla ilgili Niş'te 5 kişi tutuklanmıştır.³⁷

Bazen muhacirler arasındaki akrabalık ilişkileri o denli yüksek olabilmiştir ki muhacirlerden bazıları sınımlanabilecek en güvenli yerlerin başında gelen Anadolu'yu dahi terk edebilmiştir. Bahsedilen durumun bir benzeri 1866'da Anadolu'da yaşanmıştır. Sivas'a yerleştirilen Çerkes muhacirlerden 35 kadarı Niş'te bulunan akrabalarının yanına gitmek için yola çıkmışlardır.³⁸

3.2. Belgrad Muhacirleri

Niş'e gelen muhacirlerin çoğunluğunu Belgrad muhacirleri oluşturmaktadır. Esasında Belgrad'dan Niş'e ilk muhacir göçleri 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Avusturya ile yapılan savaşlar sonrasında birtakım zengin Müslümanlar Belgrad'dan Niş'e göç etmişti.³⁹ 19. yüzyılın başlarında Sırlara verilen imtiyazlar sonrasında Belgrad'dan Niş'e göçlerde artış yaşanmıştır.⁴⁰ Bu göçlerin temelinde hiç şüphesiz güvenlik kaygıları yatmaktadır. Temelinde güvenlik kaygısı olan başka bir hadise daha vardır ki "Belgrad Hadisesi" adıyla, aşağıda açıklanacak durum sonrasında binlerce insan Belgrad'tan güneye, Niş ve başka bölgelere göç etmiştir.

34 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 181/5, H 17-09-1276, M 08-04-1860.

35 BOA *A.MKT.MHM*, nr.182-54, H 17-10-1276, M 08-05-1860; Sadaret, *Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)*, nr. 311/53, H 14-10-1276, M 01-05-1860.

36 BOA *A.MKT.UM*, nr. 527/91, H 24-06-1278, M 27-12-1861.

37 BOA, *Sadaret, Meclisi Vala Evrakı (A.MKT.MVL)*, nr. 384/8, H 25-07-1276, M 17-02-1860; *MVL*, nr. 1074/6, H 14-01-1284, M 18-05-1867.

38 BOA *MVL*, Nr. 1067/92, H 01-08-1283, M 09-12-1866.

39 Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, s. 243.

40 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 7.

Sırp isyanlarının 19. yüzyılda giderek artmasını müteakip Osmanlı Devleti'nin yerel idareci ve askerleriyle Sırlar arasında çatışma ortamı daha da şiddetlenmiş ve şiddetin dozu yer yer artmıştır. İşte bu elim hadiselerden biri de sonuçları oldukça ağır olacak Belgrad Hadisesi'dir. Belgrad, esasında 17. ve 18. yüzyıllarda siyasi gelişmelerden ötürü zaman zaman Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu için Balkanlarda önemli bir askeri üs olan Belgrad, Avusturya ve Sırların eline geçtiyse de 1739 Belgrad ve 1791 Zıštovi Antlaşmaları ile tekrar geri alınmıştır. Gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, Belgrad'daki askerî hâkimiyetini giderek güçlendirmeye başlamış, bu doğrultuda şehirdeki yeniçeri sayısı artırılarak yeni askerî yapılar ihdas edilmiştir; ancak alınan askerî tedbirler, sorunların çözümünde tek başına yeterli olamamıştır. Bazı yeniçerilerin ve Belgrad Muhafızlarının halka zulüm derecesine varan kötü davranışları 19. yüzyılın başında bölgede büyük ölçekli Sırp isyanlarına neden olmuştur. İşte bu yeni gelişmeler sonrası Belgrad bölgesinde karışıklıklar daha da yoğunlaşmış, sorunların çözümü için İstanbul'dan bölgeye müfettişler gönderilse de problemler bir türlü çözülememiş ve 1862'deki münferit bir olay Belgrad Hadisesi'ne dönüşmüştür. 1862'de Belgrad Topçudere Mahallesi'ndeki bir çeşmeden su alınması esnasında Osmanlı askeri ile bir Sırp arasında arbede yaşanmış ve Sırp öldürülmüştür. Olayların giderek büyümesi üzerine şehrin muhtelif yerlerinde ikamet eden Müslümanlar Belgrad Kalesi'ne çekilmiş ve sonrasında Belgrad Muhafızı şehri topa tutmuştur. İşte bu tür gelişmeler gerginliği iyice tırmandırmış ve yabancı misyonların müdahalesi sonrasında – birkaç bölge haricinde – Müslümanların *Belgrad*'dan tamamen çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁴¹

Karar neticesinde binlerce Belgradlı Müslüman 1862'de güneye doğru göç etmeye başlamıştır. Sayıları Rusya muhacirlerine göre daha fazla olan bu muhacirlerin “Niş'te güzel bir şekilde karşılanması ve insaniyet üzere iskân edilerek tarım yapabilmeleri için ihtiyaçlarının karşılanması” gerektiği bir *Emirname-i Sâmî* ile Mithat Paşa'ya emredilmiştir. Ayrıca Belgrad muhacirlerinin asırlardır “serhatnişinlik” (sınırdan oturan, kalan) şerefini elinde tuttuğunu düşünen hükümet, onlara karşı her türlü kolaylığın sağlanması ve yardımın yapılmasını istemiştir.⁴² Görüldüğü üzere Belgrad muhacirlerine Osmanlı'nın bakışı oldukça insandır. Bu bakış açısının altında politik sebeplerin olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Niş'e kara ve deniz yoluyla muhacirler gelmeye devam etmiştir. Gelen muhacirlerin bir kısmı Niş ahalisinin gönüllü olarak boşalttıkları evlere yerleşirken bir kısım da Niş'te yerel halkın evine misafir olmuştur. Bazı muhacirler ise han ve medrese gibi yerlere zorunlu olarak iskân edilmiştir. Bazı arazi sahipleri bu noktada muhacirler için arazilerini ücretsiz tahsis etmiştir. Bu tarz fedakârlıklar sonucunda 1864'te Niş'e “tahsinname” gönderilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca onların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için bir komisyon oluşturulmuştur.

41 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 114-115; İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 203; Mustafa Durdu, “Osmanlı Askerlerinin Sırbistan'dan Çekilmesi ile İlgili Müzakereler ve Belgrad'da Yapılan Merasım” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXIX (2018), s. 160-165.

42 BOA A.MKT.MHM, nr. 241/19, H 29-03-1279, M 24-7-1862.

Gelen muhacirler nitelik olarak üç ana kısma ayrılmıştır: Timar sahipleri; balıkçı, berber ve tütüncü gibi meslek erbabı ve hastalarla dul kadınlardan oluşan aceze takımı. Meslek sahipleri Niş'te kendi mesleklerini icra etmeye çalışırken, bazıları da yardımlarla ayakta durmaya çalışmıştır. Balıkçı muhacirlerse Niş'te tutunamayacaklarını düşünerek Tuna sahillerine gitmek istemişlerdir.⁴³

Belgrad muhacirlerinin Niş'e gelmesiyle şehir merkezi iyice dolmuş ve boş ev kalmadığından yenileri hızlı bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda muhacirler için Niş'te Gabrovaç Caddesi üzerinde Fethiye, İhsaniye ve Medhiye adlı yerleşim yerleri oluşturulmuştur.⁴⁴ Bunlar içerisindeki Fethiye Mahallesi'nin inşası oldukça dikkate değerdir. 1862'de Niş'in güneyinde kurulan Fethiye Mahallesi, adını Fethiye Camii'nden almıştır. Fethiye Camii yakınlarındaki 500 dönümlük arazi üzerine Müslüman ve Hıristiyan iki mahallenin kurulması kararı daha önce alınmış ve muhacirlerin bölgeden cüzi bir meblağ karşılığında arsa alabilecekleri belirtilmiştir. Netice olarak ilk etapta bölgeye 144 ev, 2 çeşme ve bir de karakol inşa edilmiştir. 144 eve toplamda 1200 kişinin yerleştirilmesi, bir evde ortalama 8 kişinin olduğunu göstermektedir. Bu rakam oldukça yüksek olmakla birlikte, dönemin şartları dikkate alındığında belki de ulaşılabilecek en iyi sayıdır.

Tüm bu masraflar Niş Mal Sandığı ve çevre eyaletlerden yapılan yardımlarla karşılanmıştır. 1864'te Fethiye Mahallesi inşa edilirken bölge halkının katkısı dikkate değerdir. Sokakları 15 zira⁴⁵, caddeleri 25 zira uzunluğunda olan bu mahallenin kaldırımları vakıf parasıyla inşa edilmiş ve Niş gönüllüleri tarafından bölgede ev ve dükkânlar da yapılmıştır.⁴⁶ Daha sonra bu evlerin tapusu ücretsiz olarak muhacirlere dağıtılmıştır.⁴⁷

Fethiye Mahallesi'nde yapılan 144 hane, Belgrad muhacirlerinin ancak yarısını karşılayabilmiştir. Yetkililer 150 ev daha yapılmasıyla bölgede muhacir iskânı meselesinin çözülebileceğine inanmaktaydı. Kaldı ki Şehirköy'de kalmak istemeyen muhacirler de Niş'e gelmek istemekteydi. Bu durum Niş'te ev ihtiyacını oldukça arttırmıştır. Sonuç olarak, açıkta kalanların sayısı oldukça fazla olup bir kısmı han ve medreselere yerleşmek zorunda kalmıştır. Kısa sürede 150 ev ihtiyacının yarısı karşılanabilmiştir. Bu denli ağır şartlarda ortalama bir muhacir evi 2500-3000 kuruş aralığında inşa edilebilmekteydi. Yetkililer bu fiyatı daha da aşağı çekebilmiştir: Kereste gibi bazı ürünler yetkililer tarafından ucuza temin edilmiş ve işçilik ücretleri de hayırseverler tarafından karşılanınca 1900 veya 1903 kuruşluk masrafla bir muhacir evi yapılabilmıştır. Rakamın sonraki muhacir evleri yapımında emsal teşkil etmesi kararı alınmıştır. Evlerin bedeli bazen hayırseverler bazen de merkezi hazineden karşılanırken çoğu zaman muhacirler tarafından karşılanmıştır. Üzerlerinde elbiselerinden başka bir şey olmayan

43 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 245/40 H 09-05-1279 M 02-11-1862; *I.DH.*, nr. 499/33937, H 03-06-1279, 26-11-1862; *A.MKT.MHM*, nr. 290/76, H 14-08-1280, M 24-1-1864; *A.MKT.MHM*, nr. 259/37, H 15-10-1279, M 5-4-1863.

44 BOA *ŞD*, nr. 305/16, H 25-05-1302, M 12-3-1885.

45 1 zira yaklaşık 75 cm dir.

46 BOA *I.MVL*, nr. 507/22918, H 02-12-1280, M 09-05-1864; *MVL*, nr. 977/34, H 10-08-1280, M 18-02-1864.

47 BOA *MVL*, nr. 992/28, H 23-12-1280, M 30-05-1864.

fakir muhacirlerin bu noktada yardımına koşan husus ise “Tazminat Maddesi” olmuştur. Belgrad’da bırakmak zorunda kaldıkları gayrimenkullerini satarak muhacirler masraflarını karşılamaya çalışmışlardır. Birçok muhacirin umudu tazminat maddesine bağlı olup bu konuda yaşanan son gelişmeleri sürekli yetkililere sormuşlardır.⁴⁸

Belgrad muhacirlerine aynı ve nakdi birçok yardım yapılmıştır. Muhacirler Niş’e geldiklerinde her birine günlük yarımşar kıyye⁴⁹ ekmek ve haftalık 5 kuruş maaş tahsisi kararı alınmıştır. Uygulamanın bir süre sonra teamül haline geldiği kaynaklara yansımıştır. Fakat herkese yevmiye verilmesi, “bazı kişilerin gevşemesine ve bölgede asayiş sorunları oluşmasına” neden olmaktadır. Mithat Paşa, 1864’te bu tarz kişilerin yevmiyelerini kesmiştir. Bu şekilde gevşeklik ve sorumsuzca davranışlar sonrasında toplumda oluşabilecek muhtemel bir infialin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca muhacirlerin gelmesinden çok kısa bir süre sonra bu uygulama hayata geçirilmiş ve 1200 muhacire, önceden ihdas edilmiş komisyon marifetiyle ekmek ve para yardımı yapılmaya başlanmıştır. Keza muhacirlerden hasta, sakat, çocuk, bekâr ve dul kadınlara günde 40 para verilmesi kararı da alınmıştır.⁵⁰

Yardımların 14-15 ay boyunca düzenli olarak devam ettiği kaynaklara yansımıştır. Özellikle ve öncelikle Niş’te, Belgrad muhacirleri arasında dolaşan ve Osmanlı hükümetine kadar giden “sefalet” dedikodusu sonrasında yardım konusuna daha tertipli ve ciddiyetle yaklaşıldığı görülmektedir; fakat Osmanlı ekonomisi bu yıllarda iç açıcı değildi. Bu durum yardımların varlığının zaman zaman sorgulanmasına neden olmaktadır. Böylesi bir çalkantılı dönemde tazminat hususu çözüme kavuşuncaya kadar aylık 31,5 kuruşun her Belgrad muhacirine ödenmesi kararı alınmıştır.⁵¹

Daha sonra farklı düşünceler gündeme gelmiştir. Bu kapsamda 1865’te gündeme gelen bir fikre göre; durumu biraz iyi olanların yevmiyeleri kesilebilir veya tazminat maddesi sonuçlanana kadar bütün muhacirlere yevmiye verilebilirdi. Bu iki fikir de merkezi idareye sunulmuş ve “insaniyet ve merhamet “yönü biraz daha ağır basarak yevmiyelerin verilmesine devam etme kararı alınmıştır.⁵²

Yardımların bir başka türü de “iane”lerdir. Belgrad muhacirleri için Osmanlı Sultanı, Niş halkı ve mücavir alanlardan yüklü miktarda para yardımı yapmıştır. Bu yardımlarda bölge eşrafı, ahali ve memurları başı çekmektedir. Bunlarla muhacirlerin yevmiye ihtiyacı karşılandığı gibi inşa faaliyetlerine de yardım edilmiştir. Yardım yapanların dinî inancı genelde belirtilmemiştir; ancak kendilerine hiç yardım teklifi götürülmediği halde 1862’de İvranya Hıristiyan halkının

48 BOA *MVL*, nr. 985/2, H 18-11-1280, M 25-04-1864; *I.MVL*, nr. 559/25112, H 18-04-1283, M 30-08-1866.

49 Yarım kıyye yaklaşık 600 gramdır.

50 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 249/60, H 18-6-1279, M 11-12-1862; *I.DH*. nr. 499-33937; *MVL*. nr. 1074/42, H 15-5-1284, M 14-9-1867.

51 BOA *MVL*. nr. 977/34, H 10-8-1280, M 20-1-1864; *Cevdet, Dahiliye* (C. DH), nr. 12/579, H 29-1-1282, M 24-6-1865.

52 BOA *MVL*, nr. 1074/26, H 23-10-1281, M 21-3-1865.

iane yardımında bulunması dikkat çekicidir. Üstelik yardımlarının İvranya Müslüman ahalisi yardımlarından fazla oluşu insanîyetin varlığına dair anlamlı bir işarettir.⁵³ Sofya, Selanik, Siros, Drama, Silistre ve Filibe'den çeşitli miktarda iane toplanmıştır. 1863'te toplanan bu yardımlar doğrudan Niş Mal Sandığı'na gönderilmiş ve muhacirlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.⁵⁴

Muhacirlere yapılan aynı yardımlar daha çok ekmek gibi temel ihtiyaç maddesinden oluşmaktadır. Örneğin; Belgrad'dan Niş'e gelirken Lom'da konaklayan muhacirlere Lom ahalisi ekmek vermiştir. Niş ahalisi, Belgrad muhacirleri daha Belgrad'dan hareket etmeden evvel kendilerine elbise ve ayakkabı göndermişlerdir. Bunun dışında 1863'te Belgrad'dan Niş'e kış dolayısıyla birçok yorgan gönderilmiştir. Ayrıca İstanbul'dan basma ve Amerikan bezleri gönderilmişken, Niş'teki komisyon aracılığıyla toplanan nakdi yardımlar (yatak, yastık, mum, odun, kömür, şamdan ve ibrik) Belgrad muhacirlerine dağıtılmıştır.⁵⁵

Belgrad muhacirlerine yardım genel olarak bir şeyler vermek üzerine kuruluyken bu durum bazen değişiklik göstermiştir. Bu değişikliklerin başında geçici vergi muafiyetleri gelmektedir. Niş idaresi, muhacirlerin "hâl-i perîşânîleri"ni gördükten sonra radikal bir karar alarak muhacirlere vergi muafiyeti getirmiştir; ancak inisiyatif olarak gerçekleştirdikleri bu eylem İstanbul'un bilgisi dışındadır. Bu illegal tutum kısa bir süre sonra merkezi hükümet tarafından öğrenilince Niş'ten konuya dair açıklama istenmiştir. Niş İdare Meclisi verdiği cevapta; bu konuda ellerinde resmi bir yazı olmadığını, ancak Niş'te kalan muhacirlerin çok fakir olduklarını vurgulayarak 240 muhacir ailesinden 194'ünün yevmiye ile yaşadığını, vergi verebilecek aile sayısının 5-10 civarında olduğunu açıkça ifade etmişlerdir ve muhacirlerden bir süre daha vergi alınmaması talebinde bulunmuşlardır.⁵⁶ Bunun üzerine konu Şura-i Devlet tarafından tekrar görüşülmüş ve 1871'de muhacirlere 10 sene vergi muafiyeti tanınmıştır.⁵⁷

Belgrad muhacirleri Niş'e yerleştikten bir süre sonra işlerini yoluna koymuş ve iskânları büyük oranda tamamlanarak gündelik yaşamlarına devam etmeye çalışmışlardır. Ancak 1866'da yazmış oldukları mahzar oldukça dikkat çekici olup yaşadıkları genel sorunlar üzerine fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Muhacirlerin istekleri genel olarak şu şekildedir:

- Belgrad'dan ani bir şekilde göç ettiğimiz için timar ve tekaüt evraklarımızı yanımıza alamadık. Bu yüzden yaklaşık 1 senedir timarlarımızın bedellerini alamamaktayız. Sadece yevmiyelerle geçinebilmekteyiz.

53 BOA *I.DH.* nr. 502/34154, H 02-08-1279, M 23-01-1863.

54 BOA *A.MKT.MHM.* nr. 255/51, H 07-07-1279, M 29-12-1862; *A.MKT.MHM.* nr. 259/37, H 15-10-1279, M 05-04-1863; *A.MKT.MHM.* nr. 258/84, H 10-10-1279, M 31-03-1863; *I.DH.* nr. 502/34116, H 27-07-1279, M 16-1-1863.

55 BOA *A.MKT.MHM.* nr. 251/54, H 07-07-1279, M 29-12-1862; *A.MKT.MHM.* nr. 252/13, H 16-07-1279, M 07-01-1863; *A.MKT.MHM.* nr. 252/60, H 21-07-1279, M 12-01-1863; İlker Alptekin, *Mıhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 11.

56 BOA *ŞD.* nr. 243/33, H 29-05-1288, M 16-08-1871.

57 BOA *İrade, Şurâ-i Devlet (İ. ŞD)*, nr. 21/917, H 04-06-1288, M 28-08-1871; *A.MKT.MHM.* nr. 465/35, H 05-08-1290, M 28-08-1873.

- Belgrad'da kalan mallarımızın bedeli hala ödenmedi. Ayrıca evlerimizin içerisindeki eşya bedellerinden hiç bahsedilmedi. Bu konuların düzene konulması gerekmektedir.
- Bütün muhacirler için 750 kuruş ev bedeli verilmeli ve sadaka akçesinin ödenmesine devam edilmelidir.
- 500 kuruş ve üstü timara sahip olanlara da yevmiye verilmelidir.

Talepler Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından titizlikle incelenmiştir. Netice olarak, timar evrakları İstanbul'dan tedarik edilerek timar sahiplerine verilmiş ve gerekli ödemeler muhacirlere yapılmıştır. Tazminat konusu için Belgrad'da komisyonun toplandığı belirtilerek, artık konunun Belgrad'daki komisyona bağlı olduğu ve bu konuda kendilerinin doğrudan bir şey yapamayacağı ifade edilmiştir. 750 kuruş ev bedelinin sadece çok fakir ve aciz olanlara ödendiği, herkese verilemeyeceği ifade edilerek, sadaka akçesinin sadece bir kez ödenebileceği ve timar geliri 500 kuruştan fazla olanlara yevmiye verilemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁸

4. 1878 Berlin Antlaşması ve Niş'te Kalan Müslümanlar

1860-1878 yılları arasında Niş şehri adeta kuzeyden gelen muhacirlerin toplanma ve dağıtım merkeziydi; fakat Berlin Antlaşması'nın 36. maddesinde⁵⁹ belirtildiği üzere; Osmanlı Devleti şehri Sırbistan'a terk edince Niş bu özelliğini kaybetmiştir. Niş hem Belgrad muhacirleri hem de etrafındaki Müslümanlar için artık anılarda kalan bir şehir haline gelmiştir. Niş, Belgrad şehrinin 1862'de yaşadıklarının adeta bir benzerini 1878'de yaşamıştır. Osmanlı kaynaklarında dikkat çekici noktalardan biri de tam burada karşımıza çıkmaktadır. "Vaktiyle Belgrad ahalisinden olup Niş, Bosna ve Vidin taraflarına iskân edilen..."⁶⁰ şeklindeki ifadeler, yıllar önce Belgrad'dan gelen muhacirlerin çok geçmeden yeni bir göç dalgası başlattıklarını gözler önüne sermektedir.

Niş'teki İngiliz konsolos Baker, Londra'ya yolladığı bir mektubunda şehirdeki Müslüman sayısının 8300'lerden 300'e indiğini ve Müslümanlara ait birçok ev ve caminin yıkıldığını belirtmiştir. Baker ayrıca şehirdeki küçük bir Müslüman azınlığın kaldığını ve diğer Müslümanların sınır dışı edildiğini ifade etmiştir.⁶¹

Berlin Antlaşması'yla Sırbistan'daki farklı dinî gruplara dinî serbestlik tanınmış olsa bile bu durum kitlesel göç hareketlerine engel olamamıştır. Ayrıca 93 Harbi devam ederken Niş Müslümanlarının bir kısmı Osmanlı ordusuna başışlarda bulunmuştur. Tuna gazetesi bu konuda detaylar vermektedir. Bu tarz gelişmeler Nişli Müslümanlarla Sırp idaresinin gelecekte ortak yaşayabilme ihtimalini oldukça kısıtlamıştır

Berlin Antlaşması sonrası şehirdeki Müslüman yoğunluğu iyice azalmıştır. Bu nedenle şehirde kalan Müslümanlara dair çok fazla bilgiye sahip değiliz. Niş'te kalan Müslümanlar üç kategoriye ayrılabilir:

58 BOA *İrade, Meclisi Mahsus (İ.MMS)*, nr. 33/1345, H 17-07-1283, M 25-11-1866.

59 BOA *Y.EE*, nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-10-1879.

60 BOA *ŞD*, nr. 2018/2, H 20-04-1309, M 23-11-1891.

61 Machiel Kiel, "Niş", s. 148-149.

- Ekonomik açıdan göç etmeye gücü yetmeyenler.
- Niş'teki emlakini satmak için bekleyenler.
- Sırp idaresine uyum sağlayanlar.

Sırp kaynakları, Niş'te kalan Müslümanlara sistematik baskı veya saldırı olmadığını ifade etmektedirler. Bu düşünceyi destekleyen kişilerden biri de Britanyalı yazar James George Cotton'dur. Cotton, 1884'te Niş'te Müslümanların sünnet törenine benzer bir kutlamayı sokaklarda yaptığını ifade etmiştir; ancak Niş'te Müslüman yerleşim yerlerine yakın yerlerde karakollar kurulması ve Müslüman ve Hıristiyan halkın talepleri sonrası sokaklara Sırp askerî birliklerinin gönderilmesi, olası çatışma ihtimalini gözler önüne sermektedir.⁶²

Müslümanların çoğu Niş'te eski bir muhacir mahallesi olan Belgrad Mahallesi'nde kalmaya devam etmiştir. Orada var olan ve Osmanlı'dan kalan en önemli eserlerden biri olan cami, II. Dünya Savaşı'nda Niş'in bombalanması üzerine yıkılmıştır.

Niş'teki Müslümanların sayısı zaten çok değildi. 1873 Prizren Salnamesi'nde Niş'te 5500 ev varken 1878'de bu sayı yaklaşık 3000'lere düşmüştür. Bu durum yaklaşık 2500 Müslüman hanenin göç ettiğini göstermektedir. Keza 1878'de Sırp yönetiminin Niş'te yaptıkları nüfus sayımına göre sadece 401 Müslüman Niş'te kalmıştı.⁶³

Niş'teki Müslümanların eski ekonomik güçlerine sahip olmak şöyle dursun ekonomik durumları gün geçtikçe kötüleşmekteydi. Bu durum, kalan Müslümanların zamanla göçüne neden olmuştur. Keza Niş Müslümanlarının yaşadığı bir diğer problem de eğitimdi. 1878 sonrasında Müslümanların Niş'teki tek okulu Belgrad Mahallesi'nde bulunmaktaydı ve bu okula 25 erkek 12 kız öğrenci devam etmekte olup okul müdürü ise Hacı Ali Mustafoviç'ti. 1879 tarihli okul raporuna göre çocuklar Kur'an'ı iyi okumaktaydılar. Ayrıca Türkçe, Arapça ve Acem dillerini nispeten öğrenmişlerdi. Fakat zamanla öğrenci sayısı azalınca okul 1895 yılında kapanmıştır. Daha sonra okul ve öğrencileri aynı bölgede açılan Sırp devlet okuluna bağlanmıştır.⁶⁴

Niş de dâhil birçok Balkan toprağı kaybedildiğinde Osmanlı Devleti bu topraklara sırtını dönmemiştir. Örneğin İsmail Zühdü, bölgedeki Müslüman vatandaşların sorunlarının çözümü için Niş komiserliğine tayin olmuştur.⁶⁵ Daha sonra bölgeye 1880'de gelen Sırbistan Komiseri Muhammet Ali, Niş'teki Müslümanların sorunlarını çözmek ve onlara yalnız olmadıklarını göstermek için birtakım sembolik girişimlerde bulunmuştur. Bunlar; Niş'te bir camiye hafız ve vaiz atanmasıdır. Ayrıca Niş'teki evini kandil, fener, Osmanlı sancakları ve Sultan II.

62 *Niş Gazette*, 11 Ocak 1925, nr. 4-5, s. 2; Todor Stankovich, *Uspomene*, NIP Hemikals, Pirot 1996, s. 28; Peter Manoylovich, *Oslobođenje Niša. Iz uspomena jednog srpskog oficira*, Tamparija G. Davidovića Komp Belgrat 1903, s. 42; Ljubodrag Ristic, "Britanski putopisci o Beogradu u drugoj polovini XIX veka", *Belgrade in the Works of European Travel Writers, Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies, Special Edition LXXIX*, (2003), s. 230.

63 Vladimir Stoyančević, "Demografska sturktura od 1878. Do kraja IX veka," *Istorija Niša*, II, s. 24; Miloš Marsenić, *Politički život u Nišu u vreme vladavine Obrenovića (1878-1903)*, Filozofski Fakultet, Kosovska Mitrovica 2010, s. 104.

64 Marsenić, *age.*, s. 94; Milan Milovanovich, "Škole i školstvo, Istorija Niša", *Istorija Niša*, II, s. 125.

65 BOA ŞD, nr. 305/16, H 25-5-1302, M 12-03-1885.

Abdülhamit'in fotoğrafıyla süsleyerek padişahın tahta çıkış gününü birçok kişi ile kutlamıştır. Komiserin akşam verdiği ziyafet sonrasında Niş Müslümanlarının katılımıyla "Padişahım çok yaşa!" nidaları dile gelmiştir.⁶⁶

I. Dünya Savaşı başlarına ait Osmanlı kayıtları Niş'te hala Müslümanların olduğunu göstermekteydi. Niş'te Osmanlı vatandaşı Hoca Mustafa'nın ölümü üzerine bölgede bulunan eşi ve 5 çocuğu ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Osmanlı Devleti, savaşın yaklaşmasını da dikkate alarak bu kişilerin bölgeden ayrılmasını istemiş ve Avusturya'nın Niş konsolosluğundan bu konuda yardım talep etmiştir.⁶⁷

5. Niş'ten Ayrılan Müslümanlar

Berlin Antlaşması'yla beraber kaybedilen toprakların Sırbistan'a resmen terki gündeme gelmişti. Bu noktada gerek Sırbistan gerekse Karadağ'a bırakılacak yerlerdeki ahaliyi bilgilendirmek amacıyla 1878'de Mehmet Ali Paşa bölgeye gönderilmiştir. Kendisine verilen talimatnamede, bırakılacak yerlerdeki ahalinin tahliyesi vurgulanmaktaydı. Sorunsuz tahliye işlemlerini tamamlaması istenilen Mehmet Ali Paşa'ya, toprağını terk etmeyen ahali olursa Berlin Antlaşması maddelerinin açıklaması gerektiği, eğer yine de tahliyeye yanaşmayan olursa bundan zarar göreceklere söylemesi emredilmiştir. Talimatın son kısımlarında, Sırbistan ve Karadağ topraklarında yaşamak istemeyen Müslüman olursa Osmanlı ülkesine göç edebilecekleri ifade edilerek bu konuda halkın bilgilendirilmesi istenmiştir.⁶⁸

Talimatnameden açıkça anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, Müslümanların sorunsuz tahliyesini arzulamaktaydı. Tahliye sırasında Mehmet Ali Paşa'nın yanına bir din adamının verilmesi bu düşünceden ileri gelmektedir. Keza talimatnamenin birçok noktasında halka "nasihat edilmesi" ifadesi, gergin siyasi ve toplumsal atmosferin yatıştırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Niş'ten güneye doğru yapılan göçler Osmanlı Devleti'nin bilgisi dâhilinde gerçekleşmekteydi ve bu göçler başta Belgrad'daki Osmanlı Devleti yetkilileri olmak üzere göçün gerçekleştiği merkezler tarafından bilinmekteydi. Göçlerin Osmanlı Devleti'ne ciddi bir maliyeti olmakla birlikte, genel olarak Niş ve civarındaki yerlerden yapılan çoğu göç kabul edilmiştir; fakat ilerleyen zamanlarda bu bölgeden güneye doğru yapılacak bazı göçlere maddi destek verilmediği kaynaklara yansımıştır. Örneğin; 1885'te Bulgarlarla Sırlar arasında yaşanan savaş, Niş ve Leskovaç'taki Müslüman ahaliyi oldukça korkutmuş ve ahali Priştine'ye göç etmek istediklerini belirterek Osmanlı Devleti'nden 300 lira yol masrafı talebinde bulunmuşlardır; fakat Osmanlı Hükümeti, Sırlar ile Bulgarlar arasında savaşın durduğunu ve Sırların Müslümanları göçe zorlayacak herhangi bir davranışın içinde olacağını düşünmediğini belirterek göçün gereksiz

66 BOA Yıldız, *Komiserlikler ve Müfettişlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK)*, nr. 1/26, H 27-09-1297, M 02-09-1880.

67 BOA *Hariciye Nezareti, İdare (HR. İD)*, nr. 29/71, M 20-04-1914; *HR. İD*, nr. 30/3, M 13-06-1914.

68 BOA *Sadaret, Mukavelenameler (A.DVN.MKL)*, nr. 16/4, H 15-08-1295, M 14-08-1878.

olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin 300 lirayı ödemeyi kabul etmemesinde, hicretin maddi külfeti ve bölgede yok olmanın eşliğine gelmiş Müslüman kimliğini koruma fikrinin etkili olmuş olabileceği düşünülebilir.

5.1. Niş Muhacirleri Hangi Bölgelere Yerleştirildi?

Niş muhacirlerinin büyük bir kısmı Niş'e yakın bölgelere göç etmiştir. Bunlar arasında Kosova,⁷⁰ Kuzey Makedonya, Bulgaristan ve Yunanistan gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerler başta gelmektedir. Kosova'da Prizren; Kuzey Makedonya'da Üsküp⁷¹, Kalkandelen,⁷² İştıp⁷³, Pirlepe⁷⁴, Manastır⁷⁵ ve Ohri⁷⁶ başta gelirken, Yunanistan'da Selanik⁷⁷ ve Gümülcine⁷⁸ önemli oranda Niş muhaciri barındırmıştır. Ayrıca Bulgaristan'da Osmaniye ve Koçane⁷⁹ bölgeleri Niş muhacirlerinin Balkanlardaki diğer iskân merkezleri arasında yer almaktadır.

Niş muhacirlerinin iskân mahalli Balkan coğrafyasıyla sınırlı değildir. Oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmış muhacirler Anadolu'da daha çok kıyı ya da kıyıya yakın bölgelere yerleştirilmişlerdir. Anadolu'nun iç ve kurak bölgelerine yerleştirilmemelerinin nedeni, muhacirlerin geldikleri yerle yerleşecekleri yer arasında uyum gözetilmesidir. Bu doğrultuda Niş muhacirleri Anadolu'da İzmir⁸⁰, Aydın⁸¹, İstanbul⁸², Kastamonu⁸³ ve Manisa⁸⁴ gibi yerlere iskân edilmişlerdir.

Muhacirler bazen iskân edildikleri yerde yaşamayı tercih etmemiş, başka yerlere göç etmişlerdir. Bu tarz göçlerden biri var ki oldukça ilginçtir. Niş'e bağlı Ürgüp muhacirlerinden Mustafa, Sinop hapisanesinde – içeriğini bilemediğimiz bir suçtan ötürü – 15 sene kürek cezasına çarptırılmıştır ve 1887'de cezasının üçte birini dahi tamamlayamamışken yetkililerden

69 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 487/58, H 09-03-1303, M 16-12 – 1885; *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, nr. 6/47 H 05-03-1303 M 12-12-1885.

70 BOA Dahiliye *Nezaretî, Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 1324/37, H 19-09-1295, M 16-09-1878.

71 BOA *Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi (YB021)*, nr. 59/35. Rumi (R), 28-12-1300, 12-03-1885.

72 BOA *DH.MKT*, nr. 1719/55, H 29-08-1307, M 20-04-1890.

73 BOA *Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller (TFR I ŞKT)*, nr. 15/1462, H 27-04-1321, M 23-07-1903.

74 BOA *DH.MKT*, nr. 171/28, H 12-05-1311, M 21-11-1893.

75 BOA *DH.MKT*, nr. 1957/61, H 09-11-1309, M 05-06-1892; HR.TH, nr. 133/89, M 21-09-1893.

76 BOA *Zabtiye (ZB)*, nr. 109/7, H 24-11 – 1307, M 12-07-1890.

77 BOA *Hariciye Nezaretî, Tahrirat Odası (HR.TH)*, nr. 53/24, M 17-09-1884.

78 BOA *Yıldız, Mütenevvi Evrak (Y.MTV)*, nr. 33/10, H 04-09-1305, M 15-05-1888.

79 BOA *Sadaret, Bulgaristan (A.MTZ.04)*, nr. 18/55 H 22-04-1298, M 24-03-1881; *DH.MKT*, nr. 2795/41, H 26-03-1327, M 17-04-1909.

80 BOA *HR.TH*, nr. 34/55, M 28-02-1880; *ŞD*, nr. 1381/15, H 23-06-1302, M 09-04-1885.

81 BOA *ŞD*, nr. 1381/15.

82 BOA *DH.MKT*, nr. 877/18, H 24-5-1322, M 6-8-1904; *Babiali Evrak Odası (BEO)*, nr. 1136/85144, H 15-01-1316, M 05-06-1898.

83 BOA *Hariciye Nezaretî, Hukuk Kısmı (HR.H)*, nr. 51/1, M 06-08-1885.

84 BOA *DH.MKT*, nr. 1936/81, H 25-08-1309, M 25-03-1892.

kendisinin Manastır'daki hapisaneye nakledilmesini istemiştir. Nedeni ise orada bulunan eşinin yalnız ve kimsesiz olmasıdır.⁸⁵

Niş muhacirlerinin büyük çoğunluğu iskân edildiyse de bazıları çeşitli sebeplerden ötürü yerleştirilememişlerdir. Bu sorun 20. yüzyılın başlarında da görülmekteydi. Örneğin; Priştine'de yaklaşık 10.000 kişi 1909 itibarıyla iskân edilememiştir. Siyasi gerekçelerden ötürü 10.000 kişinin Bulgaristan imtiyaz hattında bulunan Osmaniye ve Koçane kazalarında satın alınacak arazilere yerleştirilmesi düşünülmüştür; ancak rakamın büyüklüğü Osmanlı ekonomisinin iskâna yetersiz kalacağı anlamına gelmektedir. Bu yüzden 10.000 kişinin iskân süresi oldukça uzamış ve halk sefaletle uğramıştır. Muhacirlerin iskân ve zirai alet masrafı için 6300 liranın sarf edilmesi gerekmektedir. Böylesine büyük bir rakamın bir kısmının borçlanılarak karşılanması düşünülmekteydi; ancak bu düşünce de ekonomik şartlardan ötürü akamete uğramıştır.⁸⁶

5.2. Muhacirlere Yapılan Yardımlar ve Muhacirlerin İstihdamı

Muhacirlere yardım, göçlerle birlikte başlamıştır. 1878'de Kosova'ya gelen Niş muhacirlerinin iaşelerinin süratle temini için girişimler başlamıştır.⁸⁷ Bu yardımlar bazen aynı bazen ise nakdi yapılmıştır. Yardımlar, ilgili belediye ve muhacirin komisyonları tarafından yapılmıştır. Aynı yardımlar incelendiğinde, yardımın niteliği çeşitlilik gösterebilmektedir. Örneğin; Üsküp'e göç etmiş bazı Nişli dul kadınlara on beşer kıyve odun yardımı yapılmıştır. Yine Niş ve Niş'e bağlı Üsküp'e göç eden 22 erkek muhacire 2 aylık tayinat verilmiştir.⁸⁸ Tayinatların sadece 2 aylık olması, onların kendilerini ekonomik açıdan toparlamalarına kadar yapılan geçici yardım olarak düşünülebilir. Muhacirler çeşitli sebeplerden ötürü maaş talebinde bulunmuşlardır. Örneğin; Selanik'teki Niş muhacirlerinden Atiyye Hatun ve Hafize Hatun fakirliklerinden ötürü, keza Selanik İki Şerefeli Mahallesi'nde bulunan Niş muhaciri Hatice Hatun fakirliği ve 2 yaşındaki oğluyla bir başına olduğu için, yine Selanik'te aynı mahallede ikamet eden Niş muhaciri Salih de ikiz çocukları ve fakirliğini gerekçe göstererek maaş talebinde bulunmuşlardır.⁸⁹

İlgili belediyeler, talepte bulunan kişilerin genel durumlarını tespit etmek için inceleme başlatmış ve gerçekten ihtiyaç sahibi olduğuna kanaat getirildiğinde kişilere maaş bağlanmıştır. Bu maaş genel itibarıyla 30 kuruştur.

Bazı muhacirlerin yardım talepleri ise duygusal niteliktedir. Selanik'teki Niş muhaciri Sadiye Hatun 2 defa göç ettiğini ve eşiyle Selanik'e geldiğini belirtmiş, eşini 5 sene önce kaybettiğini belirterek elindeki paranın bittiğini söylemiştir. Gidecek hiçbir yeri olmadığını ve "aç" olduğunu açıkça vurgulayan Sadiye Hatun, 1906 yılında hiç olmazsa "ekmek parası"nın kendisine

85 BOA *DH.MKT.* nr.1398/74, H 15-05-1304, M 09-02-1887.

86 BOA *DH.MKT.* nr. 2795/41, H 26-03-1327, M 17-04-1909.

87 BOA *DH.MKT.* nr.1324/37, H 19-09-1295, M 16-09-1878.

88 BOA *YB.021.*, nr. 60-275, H 09-03-1296, M 03-03-1879; *YB.021.* nr. 59/47 H 10-04-1298, M 12-03-1881.

89 BOA *DH.MKT.* nr. 1464/97 H 3-3-1305 M 19-11-1887; *DH.MKT.* nr. 2050/7, H 19-07-1310, M 06-02-1893; *DH.MKT.* nr. 249/55 H 17-12-1311 M 21-06-1894; *DH.MKT.* nr. 392/81, H 11-01-1313, M 04-07-1895.

verilmesini talep etmiştir. Bunun için belediye dairesine defalarca başvurarak yalvardığını belirten muhacir, “Gözyaşlarının belediye reisinin merhametini celp etmediğini”⁹⁰ söylemekten geri kalmamıştır. Sonuç olarak belediyeden münasip miktar maaş talebinde bulunmuştur.

Niş muhacirlerinin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşırken bir kısmının da çeşitli memuriyetlere istihdam talepleri söz konusu olmuştur. 1898’de Muhacir Zeynelabidin, İstanbul’da Rüsûmat Emanetinde görev almak istemiştir. 1892’de Manisa’daki Niş muhaciri Mehmet Ali ise okuryazar olduğunu belirtip uygun bir işte görev talep etmiştir. Yine Niş muhacirlerinden Hasan Tahsin Efendi, 1902’de İstanbul Şehremanetine bağlı Kantar İdaresi müfettişliğinde istihdam edilmiştir.⁹¹

Bazı muhacirler de önceki görevlerine uygun iş talebinde bulunmuştur. Örneğin; 1894’te Muhacir Hasan daha önce askerlik görevinde bulunduğunu belirterek Rüsûmat Emanetinde muhafaza kolculuklarında görev almak istemiştir. Muhacir Mehmet ise bir zamanlar Niş’teki Cinayet Meclisi’nde yazı işlerinde çalıştığını belirtmesi üzerine 1883’te Dersaadet Bidayet Mahkemesi’nde görevlendirilmiştir.⁹²

5.3. Tazminat Meselesi

Bu mesele Niş ve Niş’e bağlı yerlerden göç eden muhacirlerin geride kalan mallarının bedelini bizzat kendileri veya vekilleri vasıtasıyla tazmin etmesi esasına dayalıdır. 1878’den 1900’lerin başına kadar devam eden böylesi bir girift konu Osmanlı Devleti ve Sırbistan’ın çoğu zaman hukuki düzlemde karşı karşıya gelmesine ve bazen de tansiyonun yükselmesine neden olmuştur. Bu süreçte Niş muhacirlerinin emlak işleriyle Osmanlı ve Avusturya’nın Niş Konsoloslukları, Belgrad Sefareti ve Osmanlı’nın Niş’te bulunan komiserleri ilgilenmiştir.

Osmanlı Devleti ve Sırp yetkilileri konuya çok da yabancı değildir. Belgrad Hadisesi’nden sonra oradan ayrılan Müslümanlar mallarını tazmin etmek istemiş ve bu konuda gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Yapılan görüşmeler sonrasında komisyon kurularak Sırp, Belgrad’daki “metruk emval” için muhacirlere ödeme yapmıştır. Niş’te bulunan Belgrad muhacirleri de bu kapsamda tazminatlarını taksit taksit almışlardır.⁹³ Sırp, bazen ödemeleri geciktirmiş bazen de düzensiz ödemelerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Niş’teki Belgrad muhacirleri, böylesi bir sorunu kesin çözüme kavuşturmak amacıyla İstanbul’a temsilci dahi yollamıştır.⁹⁴

1878 öncesi tazminat meselesi çok fazla gündeme gelmemiş, en azından kaynaklara çok fazla yansımamıştır; ancak 93 Harbi sonrası başlayan kısa aralıklı ve yoğunluklu göçler, “Tazminat Meselesi”ni de beraberinde getirmiştir.

90 BOA *TFR.I.ŞKT*, nr. 89/8877, H 22-04-1324, M 15-06-1906.

91 BOA *BEO*, nr. 1136/85144, H 15-01-1316, M 05-06-1898; *DH.MKT*, nr. 1936/81, H 25-08-1309, M 25-03-1892; *DH.MKT*, nr. 2599/21, H 03-12-1319, M 13-03-1902.

92 BOA *BEO*, nr. 528/39531, H 06-06-1312, M 05-12-1894; *İ. DH*, nr. 899/71472, H 14-12-1300, M 16-10-1883.

93 BOA *I.MVL*, nr. 559/25112, H 18-04-1283, M 30-08-1866.

94 BOA *İrade, Meclisi Mahsus (I.MMS)*, nr. 33/1345, H 17-07-1283, M 25-11 1866.

İlk olarak Berlin Antlaşması'nın 39. maddesi; Sırbistan'dan göç eden kişilerin buradaki malını kiralayabileceğini ve vekilleri vasıtasıyla yönetebileceğini ifade ederken, üç sene içerisinde bir komisyonun kurularak bu işlerle ilgileneceğini de vurgulamıştır.⁹⁵ Ayrıca Sırbistan ve Karadağ'daki Müslüman ahaliyi göçlere dair bilgilendirmek amacıyla bölgeye sevk edilen Mehmet Ali Paşa'ya verilen talimatlardan birisi de bu doğrultudadır.⁹⁶

Tazminat meselesini halledebilmek için ilk etapta görüşmeler başlamış ve Sırbistan tarafından Miloyko Leshyanin ve Osmanlı tarafından Raşit Paşa'yla Halil Paşa arasında antlaşma sağlanmıştır. Yapılan bu antlaşmaya göre Sırbistan, ülkesindeki Müslümanların malını ve canını korumayı garanti etmiştir. Ayrıca antlaşmada şu kararlar da alınmıştır:

- Osmanlı Devleti'ne ait emlak, o zamana kadar kullanılmamışsa açık arttırmayla kiralanacaktır.
- Niş'e göç eden Müslümanların malları için; eğer emlakın sahibi Türk olup bu kişi daha önce kendi emlakinde çalışmışsa, bu emlak açık arttırmayla kiralanacaktır. Eğer göç eden Türk, kendi emlakinde çalışmamışsa (bir başka deyişe Sırlar çalışmışsa) bu emlak, çalışan kişiye kiralanacaktır.⁹⁷

Alınan bu kararlar, toprak sahiplerini kapsamamaktaydı. Toprak sahipleri, geçmişte timar statüsünde bulunan topraklarının kanunlarla düzenleneceği hakkında bilgilendirilecekti. Bu şekilde kişilerin toprakları üzerindeki hakkı garanti altına alındığı gibi gelecek yıl topraklar ekilebilecekti.⁹⁸

Niş'te bulunan yerel mahkeme açık arttırma usulüyle kiralama faaliyetlerini başlatmıştır; ancak Sırp köylülerle toprak sahipleri arasındaki ilişki oldukça karmaşıktı. Bu sebeple 1879'da Agrar Komisyonu adıyla yeni bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, Müslümanlara ait çiftliklerin fiyatlarını belirlemekteydi. Ayrıca Müslümanlar çiftliğin kendisine ait olduğunu komisyona kanıtlamak zorunda olup bu noktada devreye Niş'teki yerel mahkeme girmektedir. Komisyonun kurulması ve hazırlanan "Yeni Topraklarda Agrar İşlerini Düzenlemek İçin Hazırlanan Kanun" ile tazminat işleri nispeten düzene girmiştir. Bu şekilde Sırp Hükümeti, çiftliklerde çalışan Sırp köylüleri vergi ödemekten koruduğu gibi onlara çalıştıkları çiftliklerde imtiyaz tanımıştır; fakat tüm bunların karşılığında köylü, çiftlik sahibi Türklerden toprakları satın almak zorundadır. Köylü, çiftlik sahibine bedeli ödemeyi reddederse çiftlik sahibi çiftliği başka birine satabilecekti. Eğer satıcıyla alıcı fiyatta anlaşamazsa özel bir komisyon durumu inceleyecek ve kesin fiyatı belirleyecektir. Ödeme süresiye 5 yıldan fazla olmayacaktır.

Tazminat meselesi sürecinde taraflar arasında zaman zaman tansiyon yükselmiştir. Yüksek tansiyon, Niş'teki yerel mahkemeye sürekli başvuru şeklinde tebarüz etmiştir. 1879'un Şubat ve Nisan ayları arasında mahkemeye 248 başvuru gerçekleşmiş olup bu başvuruların 122'si

95 BOA *YEE*, nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-11-1879.

96 BOA *A.DVN.MKL*, nr. 16/4, H 15-08-1295, M 14-08-1878.

97 Sevdelin Andreyevich, "Pravno regulisanje društveno-ekonomskih odnosa", *Istorija Niša*, II (1984), s. 46.

98 Sevdelin Andreyevich, *agm.*, s. 46.

ödemenin gecikmesi, 17'si emlak sahipliği durumunu kanıtlama, 17'si alım satım ve 13'ü fiyat belirleme üzerinedir.

1879 Haziranına kadar dava sayısı 486'ya çıkmıştır. Bu davaların bir kısmı borçlu çiftlik sahiplerinin şikâyetlerinden oluşmaktadır. Buna göre hasattan önce borçlanan Türkler, hasatla birlikte borçlarını ödemeyi planlıyorlardı; ancak 93 Harbi'nin çıkışı ve ardından onların göç etmesi üzerine çiftlikleri alacaklılara satılmıştır.⁹⁹

Konuyla ilgili diğer şikâyetler şunlardır:

- Agrar Komisyonu'nun tayin ettiği bedelin az olması sebebiyle Osmanlı Hükümeti'nin Sırbistan'ı protestosu üzerine Türkler tarafından başvuru yapılmaması ve sadece köylüleri dinleyen komisyonunun tek taraflı karar vermesi,
- Vekâletnamelerine Sırp Dışişleri Bakanlığı tarafından el konulması ile emlak sahipliği durumunun işpat edilememesi,
- Emlak sahibinin Agrar Komisyonu'na müracaat edip de takdir edilen fiyatı beğenmeyerek çekilmesi,
- Komisyonun kurulmasından habersiz olan bazı Türk mal sahiplerinin başvuru esaslarını bilmemesi,
- Komisyonun toplanma zamanını bilmeyen bazı Türklerin mallarının açıkta kalması,
- Savaş sonrası Sırların zayıyatı gerekçe gösterilerek, Müslümanların 10 milyon franga yakın parayı ödemeye mahkûm edilmesi.

Osmanlı Devleti, temel amacının halkının hakkını korumak olduğunu çoğu zaman belirtmekteydi. Yine Osmanlı tarafına göre şikâyetlerin bu kadar uzamasında iki faktör etkilidir. Bunlar; Sırların çiftlik sahibini Sırp uyruğuna geçmeye zorlamaları ve Belgrad elçisi Halit Bey'in yaptıkları daha doğrusu yapmadıklarıdır.

Halit Bey'e yönelik şikâyetlerin başında, elçilik binasında sürekli kumar oynaması ve Agrar Komisyonu kararlarını şikâyete gelen kişilere "Ben politika memuruyum. Hukuk işlerine karşıyım." diyerek onlara Agrar Komisyonu'na müracaat etmemeleri için baskı yapmasıdır. Ayrıca Halit Bey, Niş'te Müslüman ahalinin emlak işleriyle ilgilenecek Komiser İsmail Bey ve Markaryan Efendi'yi engellemiş ve onları adeta işlevsiz hale getirmiştir.

Bu tarz yoğun şikâyetler sonrası Osmanlı Devleti 1884'te bölgeye müfettiş göndermiştir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'yle Sırbistan arasında görüşmeler başlamış ve feshedilmiş Agrar komisyonu sonrası şikâyetleri dinleyecek ve çiftliklerin bedellerini gözden geçirecek yeni bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Niş mahkemesinden oluşturulan bu komisyon Leskovaç'a giderek fiyatları tekrardan gözden geçirmesine rağmen fiyatlarda bir değişiklik olmamıştır.¹⁰⁰

99 Sevdelin Andreyevich, agm., s. 47.

100 BOA *Hariciye Nezareti, İstişare Odası (HR. HMŞ.İŞO)*, nr. 166/45, H 23-08-1301, M 18 – 06-1884; *HR.TH*, nr. 51/18, M 17-05-1884; *HR.TH*, nr. 51/19 M 17-05-1884.

Niş'teki emlak ve tazminat konusu üzerine en ilgi çekici örneklerin başında Lazar Çiftliği gelmektedir. Osmanlı adına Sırbistan Komiseri İsmail Bey, Niş'teki vakıf mallarıyla yakinen ilgilendiği gibi Lazar Çiftliği'yle de oldukça ilgilenmiştir. İsmail Bey'e göre Sırp çiftlik hakkında "suiniyet"e sahip olup çiftlik üzerindeki Osmanlı hakkını gölgelemek istemektedir. Bu yüzden İsmail Bey, çiftlik konusunu oldukça sıkı tutarak yaşananları ayrıntısıyla Belgrad Sefareti ve merkeze aktarmıştır. O, 1883'te Hariciye Nezareti'ne hitaben kaleme aldığı bir yazısında; Agrar komisyonunun Ahmet Efendi adlı bir kişiyi çiftliğin "sahibü'l-kadim"i olarak tanıdığını belirtmiş ve bu doğrultuda çiftliğin fiyatının, satış için belirleneceğini söylemiştir;¹⁰¹ fakat Osmanlı Devleti'ne göre çiftliğin yarısı mahlûdür ve bu yüzden bu kısım Osmanlı Devleti'ne aittir. Tam bu noktada Niş yerel mahkemesiyle Agrar Komisyonu'nun Osmanlı Devleti hakkını yok saymak amacıyla Ahmet Efendi'yi çiftliğin sahibi olarak kabul ettiğini İsmail Bey belirtmiş ve bu kararın yanlış olduğu vurgulanarak Agrar Komisyonu'na itiraz edilmiştir; fakat komisyondan geri dönüş olmayınca Sırbistan protesto edilmiştir.

Protesto sonrası Lazar Çiftliği konusunu gündeminden düşürmeyen Osmanlı yetkilileri, itirazlarını yoğunlaştırmış ve daha sonra alınan bir kararla çiftliğin yarısının Osmanlı Devleti'ne ait olduğu Niş yerel mahkemesince kabul edilmiştir. Bu doğrultuda çiftliğin yarı bedeli 1887'de İsmail Bey'e verilmiştir.¹⁰²

Niş'ten ayrılan muhacirler, emlaklerinin akıbetiyle ilgilenebilmek için farklı yollara başvurmuşlardır. Bunlar arasında ilki, Niş'e geri dönerek bizzat bu işlerle ilgilenmek gösterilebilir. Örneğin; asker olan muhacir İbrahim 1892'de Niş'teki arazisinin satışı için bölgeye gitmek istemiş ve 2 ay izin istemiştir.¹⁰³

Bu tarz taleplerin savaşın hemen bitiminde başladığı söylenebilir. Kosova'ya göç eden birtakım Niş muhaciri Niş'e geri dönerek emlak ve eşyalarını satmak istemiştir; fakat Sırbistan ile resmi ilişkilerin henüz başlamamış olması ve muhacirlerin pasaporta sahip olmaması bu durumu güçleştirmiştir. Keza Üsküp'e göç eden Niş muhacirleri, Niş'e dönerek orada kalan yemleriyle hayvanlarını beslemek ve kışı Niş'te geçirmek istemişlerdir.¹⁰⁴

Bu tür olaylardan biri vardır ki Osmanlı bürokrasisini uzun süre meşgul etmiştir. Bahsedeceğimiz olayın baş aktörü, Niş'in Taşköprü Mahallesi'ne mensup olup 93 Harbi sonrasında Selanik'e ailesiyle birlikte göç eden Mehmet'tir. Mehmet, eşi Münevver ve ailesinin diğer fertleriyle Selanik'e göç ettiği sırada Ürgüp'te 2 adet eve sahipti. Bu evlerin toplam bedeli 20.000 kuruş olup Mehmet, uzunca yıllar bu parayı temin edebilmek için kâh Niş'e kâh İstanbul'a gitmiştir.

101 BOA *HR.TH*, nr. 45/54, H 0 2 – 08 – 1300, M 08 – 06-1883.

102 BOA *HR.TH*, nr. 70/31, M 8-1-1887.

103 BOA *HR.TH*, nr. 124/100, M 31-10-1892.

104 BOA *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, nr. 1489/15, M 28-11-1878; *HR. HMŞ.İŞO.*, nr. 162/22, H 01-12-1295, M 26-11-1878.

Belgrad Sefareti'nden gelen çağrı üzerine Selanik'teki evini satarak Niş'e giden Mehmet, evinin bedelini almak niyetindeydi. 9 ay boyunca Niş'te kalan Mehmet, davasını takip etmiş ve sonuç olarak Niş Şehbenderliği Selanik'e geri dönmesi gerektiğini, parayı kendisine yollayacağını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Selanik'e dönen Mehmet'e bir süre sonra Niş Şehbenderliğinden mektup gelmiş ve parayı İstanbul'da Hariciye Nezareti'nden alması gerektiği söylenmiştir. Bunun üzerine 1893'te İstanbul'a giden Mehmet, yetkililerden sadece 1200 kuruş alabilmiştir. Daha sonra ailesini de yanına alan Mehmet uzunca bir süre parasını alabilmek için girişimlerde bulunmuş; ancak evlerin tapusunun zayi olması ve İstanbul'da Mehmet'e dair kayıtların olmaması sebebiyle yaşanan girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bu süreçte oldukça fakir bir hayat süren Mehmet ve ailesine 1897'de 600 kuruş atıyye verilmiştir. Bu sırada paradan umudunu kesen Mehmet, Sultanahmet'te boş bir evin kendisine tahsis edilmesini dahi istemiş; ancak bu talebi reddedilmiştir.

Sırp tarafına gelince, onlar ısrarla 1200 kuruş haricinde bir miktarın ödenemeyeceğini belirtmişlerdir. Daha sonra Belgrad Sefareti'yle İstanbul arasında yapılan görüşmelerde Mehmet ve eşinin evlerini başka kişilere sattığı, bu yüzden haklarında dava açılıp aleyhte karar çıktığı belirtilerek bir daha teşebbüste bulunmaya gerek olmadığı Belgrad'dan ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Niş'e geri dönemeyen muhacirler ise vekilleri aracılığıyla mallarını satmış ya da farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Ayrıca vekil belirlenmesi noktasında Belgrad Sefareti çoğu zaman ön plandadır. Sefaret, muhacirler ile Sırp yetkilileri arasında adeta köprü konumundadır. Örneğin; 1875'te Kastamonu'da sakin Niş muhaciri Cemile Hatun, Niş'teki emlakini satmak için orada bulunan akrabası Hüseyin Ağa'yı vekil olarak tayin etmek istemiştir. Bu konuda gerekli yazışmaları Belgrad Sefareti yapmıştır.¹⁰⁶

Vekil işleri bazen pek yolunda gitmemiştir. Örneğin; Şehirköy muhacirlerinden Emine, bölgede Başatnali adlı bir çiftliğin sahibi olup biriken yıllık kirasını alması için önce vekilini Şehirköy'e yollamış; ancak o ücretin tahsilinde başarılı olamayınca bu sefer 1884'te eşi Fehmi Efendi'yi vekil olarak yollamıştır. Vekil Fehmi Efendi, çiftliğin sakinleriyle bir araya gelemediği gibi hakkında açılan davada kendisine masraf da çıkarılmıştır. Ayrıca çiftliğin mülkiyeti Sırp tarafından satın alınmak istenmiş ve 2000 lira onlar tarafından teklif edilince Fehmi Efendi yerine başka bir vekil bırakarak geri dönmüştür.¹⁰⁷

Vekâlet konusunda, zimmete para geçirme gibi birtakım yolsuz davranışlar da yaşanmıştır. Bu tarz yolsuzluklar kamu görevlileri tarafından yapıldığı gibi oldukça yakın akraba olan vekiller tarafından yapılmıştır. Niş muhacirlerinden Mahmut, Sırp Alekso'yu vekil tayin edip ev kirasını kendisine yollamakla görevlendirmiştir; ancak Alekso evin parasını göndermeyince Mahmut, onu 1884'te Osmanlı Devleti'ne şikâyet etmiştir. Yine Niş muhacirlerinden Fatma Hatun'un

105 BOA *BEO*, nr. 893/66961, H 06-08-1314, M 10-01-1897; *BEO*, nr. 886/66436, H 22-07-1314, M 27-12-1896; *A.MTZ.04*, nr. 53/111, H 29-10-1315, M 23-03-1898.

106 BOA *HR.H*, nr. 51/1, M 06-08-1885.

107 BOA *HR. HMŞ.İŞO*, nr. 166/45, H 23-08-1301, M 18-06-1884.

Niş'teki çiftliği, Üsküp tapu memuru Ali Efendi vekâleti altındadır; ancak çiftliğin tapu senetleri ve Fatma Hatun'a ait paraları zimmetinde tutmaktadır. Bu sebeple Fatma Hatun 1881'de yetkili yerlere durumunu arz ederek gerek tapu senedi gerekse parasını talep etmiştir.¹⁰⁸

Niş muhacirlerinden mühtedi Hatice, Manastır'a göç etmiştir. Hatice, Niş'in Yeşniçe köyünde büyük bir arazinin hisselerine sahiptir; ancak içeriğini bilemediğimiz bir sebepten ötürü eşi Recep sahte bir vekâletname hazırlayıp eşinin arazisini satmıştır. 1893'te yaşanan bu olay sonrasında Hatice eşinin cezalandırılmasını istemiştir. Ancak Sırp yetkililer Recep'i teslim etmemiştir.¹⁰⁹

Niş ve Niş'e bağlı kazalarda kalan Osmanlı Devleti ve muhacirlerin emlak bedeli bu süreçte en çok gündemde olan konu başlıkları arasında yer almaktadır. Gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse gerçek kişilere ait olan malların satımı ve bedelinin tahsili söz konusudur. Paranın tahsil talepleri farklı gerekçelere dayanmaktadır. Örneğin; 1880'de Şehirköy'deki Sırp idaresi, bölgedeki Galata, Halil Bey ve Kadı Camilerini yıkmış ve Asil Bey Camisi'ni ise satmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti yetkilileri, bu camilerin bedelinin talep edileceğini vurgulamıştır.¹¹⁰

Sonuç

Yaklaşık yarım asır Osmanlı hâkimiyetinde kalan Niş, artan Müslüman nüfusuyla Klasik Dönem Osmanlı Balkan coğrafyasında önemli güzergâhlarından biri haline gelmişti; ancak 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yenilgiler akabinde yaşanan göçler Niş'te de etkisini iyiden iyiye göstermiştir.

Niş, Müslüman göçü konusunda iki yönlü harekete sahne olmuştur ve bu hususta kırılma noktası 1878 yılıdır. 1878'e kadar olan göçler Balkanların kuzeyi ve kuzeydoğusundan Niş ve Niş'e bağlı merkezlere yönelik gerçekleşirken, 1878 sonrası göçler Niş ve Niş'e bağlı merkezlerden daha da güneye gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle 1862 Belgrad Hadisesi sonrasında Niş'e yeni bir yaşam için gelen muhacirler, 16 yıl sonra başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Belgrad, Kırım, Kafkasya bölgesinden bir süre yoğun göç alan Niş, 1878'den itibaren artık Yunanistan ve Anadolu'nun farklı yerlerine göç veren bir bölge haline gelmiştir.

Niş'e ilk ciddi göçler yaşandığı sırada Osmanlı Devleti muhacirlere yönelik örgütlenme faaliyetlerine daha yeni başlamıştı. Bu durum muhacirlerin iskânı, onlara yardım ve daha birçok konuda eksikliklere neden oldu. Öyle ki bazı muhacirler uzun süre iskân edilemedi. Muhacir iskânında mahalle düzeyinde yeni yerleşim birimlerinin kurulması gibi görelî bir düzenlilik olsa da kısa sürede Niş'in muhacirlerle dolması, plansız ve çarpık yerleşime bir örnektir.

108 BOA *HR.TH*, nr. 54/53, M 27-11-1884; *A.MTZ.04*, nr. 18/55, H 22-04-1298, M 24-03-1881; *DH.MKT*, nr. 1334-96, H 11-05-1298, M 11-04-1881.

109 BOA *HR.TH*, nr. 133/89 M 21-9-1893; *HR.H*, nr. 309/52, M 18-11-1893.

110 BOA *HR.SYS*, nr. 1407/48, M 09-12-1880.

Göçlerin siyasi arenada birtakım yansımaları da olmuştur. Örneğin; muhacirlerin sefalet çektikleri iddiasından hareketle Mithat Paşa'nın başarılı Niş Valiliği'ni gölgelemeye yönelik girişimler yaşanmıştır. Keza Osmanlı Devleti, muhacir kabul edemeyecek derecedeki kalabalık yerleşim yerlerine Müslim-gayrimüslim nüfusu dengelemek adına muhacir iskân etmiştir.

Muhacirlerin Niş'te kalan gayrimenkulleriyle ilgili Tazminat Maddesine gelindiğinde, gerek Sırp gerekse Türk tarafının bu konuda farklı tezleri olduğu hemen fark edilebilmektedir. Sırlara göre bu konuda cari kanunlar uygulanmaktayken Türkler, Sırların haksız bir şekilde kendilerine ait mallara el koyduğunu ya da ölü fiyatına mallarını satın almaya çalıştığını düşünmektedir. Tazminat maddesi oldukça zaman alıcı bir konu başlığı olup tartışmaların artışı ve devamı noktasında bazı işgüzar Osmanlı idarecilerinin de payı vardır.

Türk tarihçiliğinde son derece sınırlı bir şekilde bahsedilen Niş ile ilgili oldukça spesifik bir konuyu (göç) inceleyen bu makale, bu yönüyle Niş'le ilgili yapılacak sonraki çalışmalara güçlü bir temel oluşturacaktır. Ayrıca mukayeseli tarih düşüncesinden hareketle makalede Osmanlı ve Sırp kaynaklarının birlikte kullanımı, olaylara karşı farklı bakış açılarıyla yaklaşılmasına ve olayların bu minvalde değerlendirilmesine önemli katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.DVN.MKL (Sadaret, Mukavelenameler): 16/4.
A.MKT.MHM (Sadaret, Mühimme Kalemi): 292/27, 305/94, 182/2, 478/9, 181/5, 182/54, 487/58, 241/19, 245/40, 290/76, 259/37, 249/60, 255/51, 305/94, 258/84, 251/54, 252/13, 252/60, 465/35.
A.MKT.MVL (Sadaret, Meclis-i Vâlâ): 384/8.
A.MKT.UM (Sadaret, Umum Vilayet): 460/85, 572/21, 527/91.
A.MTZ.04 (Sadaret, Bulgaristan): 18/55, 53/111.
BEO (Babıali Evrak Odası): 1136/85144, 528/39531, 893/66961, 886/66436.
C.DH (Cevdet, Dahiliye): 12/579.
DH.MKT (Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi): 1324/37, 1719/55, 171/28, 1957/61, 2795/41, 877/18, 1936/81, 1398/74, 2795/41, 1464/97, 2050/7, 249/55, 392/81, 1936/81, 2599/21, 1334/96.
HAT (Hatt-ı Hümayun): 519/25377, 1132/45110.
HR.H (Hariciye Nezareti, Hukuk Kısmı): 51/1, 309/52.
HR. HŞ.İŞO (Hariciye Nezareti, İstişare Odası): 166/45, 162/22.
HR. İD (Hariciye Nezareti, İdare): 29/71, 30/3.
HR.SYS (Hariciye Nezareti, Siyasi): 1489/15, 1407/48.
HR.TH (Hariciye Nezareti, Tahrirat): 133/89, 53/24, 34/55, 51/18, 51/19, 45/54, 70/31, 124/100, 54/53, 133/89.
İ. DH (İrade, Dahiliye): 899/71472.
İ.MMS (İrade, Meclis-i Mahsus): 33/145.
İ.MVL (İrade, Meclis-i Vâlâ): 470/21289, 507/ 22918, 559/25112.
İ. ŞD (İrade, Şuray-ı Devlet): 21/917.
MVL (Meclis-i Vâlâ): 975/6, 983/66, 1074/6, 1067/92, 977/34, 992/28, 985/2, 1074/42, 1074/26.
MV (Meclis-i Vükela Mazbataları): 6/47.
ŞD (Şuray-ı Devlet): 243/33, 1998/33, 2082/40, 305/16, 2018/2, 1381/15.
YB.021 (Makedonya Arşivi) : 60/275, 59/47.
Y.EE (Yıldız, Esas Evrakı): 73/1.
Y.MTV (Yıldız, Mütenevvi Evrak): 33/10.
Y.PRK. MK (Yıldız, Müfettişlikler ve Komiserlikler Evrakı): 1/26.
TFR. I. ŞKT (Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller): 89/8877, 15/1462.
ZB (Zabtiye): 109/7.

Gazeteler

Niš Gazette, 11 Ocak 1925, nr. 4-5, s. 2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Alptekin, İlker, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,) Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011.
Andreyeviç, Borislav, *Spomenici Niša: zaštićena kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*, Prosveta, Niş 1996.
Andreyeviç, Sevdelin, "Pravno regulisanje društveno-ekonomskih odnosa", *Istorija Niša*, II (1984) Niş, s. 46-47.
Boyanıç, Duşanka, "Gradske četvrti i znamenite građevine", *Istorija Niša*, I (1983) Niş, s. 115-133.

- Çiçek, Kemal, "Mehmet Emin Paşa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (2003) İstanbul, s. 463-464.
- Danişmendli, İsmail Hami, İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Demirtaş, Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 41, (Erzurum 2009), s. 215-238.
- Durdu, Mustafa, "Osmanlı Askerlerinin Sırbistan'dan Çekilmesi İle İlgili Müzakereler ve Belgrad'da Yapılan Merasim" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXIX (2018), s. 160-167.
- Halaçoğlu, Ahmet, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Türkler*, XIII, (2002), s. 1598-1614.
- İnbaşı, Mehmet, "Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", *Türkler*, IX (2002), s. 154-164.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Kaliç, Jovanka, "Niş u srednjem veku", *Institut D' Historie Revue Historique*, XXXI (Belgrat 1984), s. 5-40.
- Kaliç-mijuskoviç, Jovanka, "Srbija i Niš", *Istorija Niša*, I (1983), s. 90-98.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Kiel, Machiel, "Niş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, (2007), s. 147-149.
- Koç, Bekir, *Mithat Paşa (1822-1884)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Manoylovich, Peter, *Oslobođenje Niša. Iz uspomena jednog srpskog oficira*, Štamparija G. Davidovića komp, Belgrat 1903.
- Marseniç, Miloš, *Politički život u Nišu u vreme vladavine Obrenovića (1878-1903)*, Filozofski Fakultet, Kosovska Mitrovica 2010.
- Milovanovich, Milan, "Škole i školstvo, Istorija Niša", *Istorija Niša*, II (Niş 1984), s. 119-125.
- Osmani, Mead, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.
- Paşaoğlu, Derya Derin, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı" *History Studies International Journal of History*, Vol 5 Issue 2, [A Tribute To Prof. Dr. Halil İncalık], (Mart 2013), s. 347-386.
- Ristich, Ljubodrag, "Britanski putopisci o Beogradu u drugoj polovini XIX veka", *Belgrade in the Works of European Travel Writers, Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies*, Special Edition LXXIX, (Belgrat 2003), s. 221-236.
- Saydam, Abdullah, "Muhacir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, (İstanbul 2016), s. 101-119.
- Spremiç, Momčilo, *Prekinuti uspon. Srpske Zemlje u Poznom Srednjem Veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrat 2007.
- Stankovich, Todor, *Uspomene*, NIP Hemikals, Pirot 1996.
- Stoyançeviç, Vladimir, "Demografska sturktura od 1878. Do kraja IX veka," *Istorija Niša*, II (Niş 1984), s. 23-32.
- Triçkoviç, Radmila, "Austrijanci u Nišu", *Istorija Niša*, I (Niş 1983), s. 199-202.
- Vlayinaç, Milan, *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-55*, XXI (Belgrat 1927), s. 3-51.
- Urhan, Vahit Cemil, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C 85, S 304 (2021), s. 991-1024.

NIŞ IMMIGRANTS (1860-1900)

Ozan ÇEKMEZ*

The contemporary literature on the history of Serbia and Serbians is rather limited in Turkish historiography and mostly limited to the Serbo-Turkish relations in the 19th century and focuses on the political aspects of this relationship. As such Nish, one of the major cities in Serbia is hardly explored in modern Turkish historiography, except for in relation to the tenure of Mithat Paşa and his political, socio-cultural and economic reforms as the governor of the region. Nish, however was an important urban center in the Ottoman Balkans. In the nineteenth century as a result of incessant wars and territorial losses it first received a significant emigrant populations and then lost most of its Muslim population as immigrants to other parts of the Ottoman Empire. Although there are studies on the immigration to Anatolia from many other Balkan cities, there is not any remarkable study on Nish and immigrants from Nish. In this paper, we try to fill this gap relying primarily on archival research, as the Ottoman archives present a very rich source for the time period. A simple keyword search in the online search engine of the Turkish State Archives results in more than 9000 documents related to Nish and most of them concern immigrants from Nish in the 19th and 20th centuries, as well as convoys of immigrants passing by Nish. Earlier documents about immigrants arriving to Nish are related mostly to their resettlement there. After the war of 1878 with waves of immigrants that left Nish the documents start to reflect the Ottoman Empire's efforts and concerns about the routes of migration, settlement, employment and reimbursement of immigrants that left Nish as well as the fate and indemnities of their houses and properties left behind.

In the state archives we worked mostly with folders of documents from the office of the Grand Vizier (A. MKT. MHM/ Sadaret, Mektubi Kalemi), Ministry of Interior (DH. MKT/ Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi), Ministry of Foreign Affairs (HR.TH/ Hariciye Nezareti, Tahrirat), the Council of State (ŞD/ Şurayı Devlet), and the Senate (MVL. /Meclisi Vala), The documents from the Ministry of Foreign Affairs (folder code HR.TH) contain mostly correspondences between the Serbian and Ottoman authorities. The rest of the documents are related to problems faced when huge numbers of immigrants had to move across the Ottoman Empire. Documents about immigrants who were resettled in places that were later lost by the Ottoman Empire are also found in folders dedicated to these places such as the Macedonian Archives with the code of YB.021.

* Dr., History Teacher, Ministry of Education, Istanbul / Turkey, ozancekmez@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3528-3162

In addition to this rich archival material we have perused secondary literature in Turkish as well as Serbian. I am indebted to my colleague Dr. Milan Randjelović for his assistance in accessing and reading Serbian literature on the history of Nish and immigration from Nish.

In this paper, I attempted to give a comprehensive picture as much as possible, so the paper starts with an introduction dealing with the Ottoman conquest of Nish, the following settlement of Muslims in the region and a brief overview of the history of the city until the war of 1877-78. In the nineteenth century resettlement of Muslim populations that had to leave Beograd and the territories lost to the Russian Empire has compounded the problems in Nish. New commissions were founded to organize the resettlement of immigrants in Nish and after the loss of Nish in the war of 1877-78 in other parts of the Ottoman Empire. The immigrants had to face great adversities on the way and the Ottoman State, in addition to providing direct aids, tried to employ these people in state service. The cases of left properties and war indemnities on the other hand caused political problems between the Ottoman and Serbian governments.

Nish has remained under Ottoman rule for nearly 500 years and huge population movements following the military defeats and territorial losses causes radical demographic and social changes for the city of Nish, as well many other cities in the Balkans. When the first wave of immigration reached Nish, the Ottoman State had nearly started to make organizations for the needs of the immigrants. Still, many of them could not be settled for a long time. As new buildings were built for these people Nish had to grow rapidly, the unplanned and unorganized expansion had its toll on the infrastructure of the city.

This article aims to contribute to the literature of immigration in the Balkans and in particular to and from Nish based on Ottoman archival sources and the relevant literature in Serbian that has not been explored in the Turkish historiography so far.